

مجلہ ”کھوج“

ISSN: 1992-6545

- مدیر : پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
نائب مدیر : ڈاکٹر محمد عرفان الحق
مجلس ادارت/ مشاورت (الف بائی ترتیب نال)
بیرونی : این مرنی، ڈاکٹر (کینیڈا)، جسیر کور، ڈاکٹر (انڈیا)، جگ موہن سنگا، ڈاکٹر (کینیڈا)
روی روندر، ڈاکٹر (انڈیا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ناشر نقوی، ڈاکٹر (انڈیا)
ہانسوزر زوبیسلر، ڈاکٹر (سوئڈن)
اندرونی : اقبال شاہد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)، شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر (پاکستان)، عاصمہ قادری، ڈاکٹر (پاکستان)
عبداللہ جان عابد، ڈاکٹر (پاکستان)، نوید شہزاد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
یوسف خٹک، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
آن لائن ویب سائٹ : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
انڈیکسنگ ویب سائٹ : <http://tehqeeqat.org>
فون/ فیکس : 042-99210834
شمارے دامئل : 800/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 20 امریکی ڈالر
مجلہ چھپما ہی ”کھوج“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی ذاتی راء تے مبنی ہوندے نیں۔ ایہہ نوں
ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)
چھپما ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1-
مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولوں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

“Khoj”

ISSN: 1992-6545

Editor : Prof. Dr. Nabila Rehman
Deputy Editor : Dr. Muhammad Irfan ul Haq

Editorial & Advisory Board:

External: Ann Murphy, Dr. (Canada), Heinz Werner Wessler, Dr. (Sweden),

Jagmohan Sangha, Dr. (Canada), Jasbir Kaur, Dr.(India),

Kanwal Jeet Kaur (Canada), Nashir Naqvi, Dr. (India),

Ravi Ravinder, Dr. (India),

Internal: Abdullah Jan Abid, Dr. (Pakistan), Asma Qadri, Dr. (Pakistan)

Iqbal shahid, Dr. (Pakistan), Naveed Shahzad, Dr. (Pakistan)

Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. (Pakistan),

Yousaf Khushk, Dr. (Pakistan), Zaheer Ahmad Shafiq, Dr. (Pakistan)

Composer : Muhammad Sudheer
Printing : Punjab University Press, Lahore
Address : Institute of Punjabi & Cultural Studies
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
E-mail : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Online Website : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
Indexing Website: <http://tehqeeqat.org>
Tel./Fax No.: 042-99210834
Price : Rs. 800/- (in Pakistan)
: US \$. 20/- (Abroad)

Biannual “Khoj” is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

ISSN: 1992-6545

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب

ادارہ پنجابی سلیکھ تے زہتل سار

کھوج

(جھیمائی)

”کھوج“ جلد 45، شماره 2، مسلسل شماره نمبر 90..... جنوری، جون 2023ء

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

نائب مدیر

ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان پھیلایا ہووے تے کے دوسری تھاں چھپن لئی رگھلایا ہووے۔
- 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوٹ تے بارڈ دوویں طرح گھلایا جاوے۔
- 3- مقالے دے پہلے صفحے آتے پیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوں:
مقالہ نگار دا پورا نال، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر، دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان پیجے ہون دی آپ گواہی تے دتھلا۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ 100 (Abstract) توں 200 لفظاں وچ کار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی آگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چوحدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتر پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرناویاں نوں پورا دے اے یاں جس کھی کھیتر دا ویروا کردا اے اوہناں دے پیٹھ وی لکیر لائی جاوے جوں Folk، Social & Political Culture، Colonial، Feminist وغیرہ
- 5- مقالے وچ جدول پکلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمانیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتھے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کسے نکران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہدی ماہیگی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورا لکھیا جاوے۔
- 6- پنجابی توں علاوہ دو جیال زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمانیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
- 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”کھوج“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی۔ جگر اتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء)۔ 37۔
کتابیات وچ اندراج: کنجاہی، شریف۔ جگر اتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء
مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین“ کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء)؛ 12۔
مآخذ اں یاں کتابیات وچ اندراج:
پال، جمیل احمد، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین“ کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء)۔ 9-28۔
Online Sources لئی:
- ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ لیکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیٹھک دا ناں دی دیو۔
- 8- ”کھوج“ HEC دی ’Y‘ کمیٹی وچ شامل ہے تے اوس دی ہدایت مطابق ہی ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلایا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔
آن لائن ویب سائٹ: <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqqeqat.org>
حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resreh_guides/cit_style_chicago.htm
مدیر: مجلہ کھوج۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے زہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نعت

تڑپدا رہندا اے دل ہمیش مدینے نوں
سد لتو ویکھ لووے درویش مدینے نوں
اج ہوندے تے اڈ کے جاندے درشن لئی
شو جی، شکر، شری گنیش مدینے نوں
لوکاں دی بھلیائی دے لئی اللہ نیں
جاری کیتے نیں اپدیش مدینے نوں
(عبیر ابو ذری)

فہرست

اداریہ	مدیر		
		کھوج پرکھ:	
1	منثور سیرت نگاری تے پنجابی صحافت (تحقیقی تنقیدی مطالعہ)	ڈاکٹر قمر النساء/ ڈاکٹر عائشہ رحمان/ ڈاکٹر بلقیس خانم	09
2	پنجاب دے دھرماں وچ جنوراں دے حقوق دا ویرا	سحرش افتخار/ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ	23
3	منسوب دیوان حضرت علیؑ دا پنجابی ترجمہ (تحقیقی، تنقیدی جائزہ)	عبدالرحمن خان	33
4	نذیر احمد زاہدی پنجابی شاعری دے فنی تے فکری پہلو	سید فرمان علی شاہ	47
		پنجاب تے پنجابی بارے اُردو مقالے:	
5	منیر نیازی کی پنجابی نظم کے عنوانات (تجزیاتی مطالعہ)	پروفیسر ڈاکٹر نوید شہزاد	63
6	تصوف اور معاشرتی ہم آہنگی: سراینکی کلاسیکل شاعری کے تناظر میں	ڈاکٹر نسیم اختر	69
7	سرائیکی شاعر رفعت عباس کے کلام کا تائیدی جائزہ	صائمہ سعید/ ڈاکٹر حاکم علی برٹو	79

		پنجاب تے پنجابی بارے انگریزی مقالے:	
01	Umaima Mohsin Hamna Qais	Launch of Punjabi Website “Culture of Punjab Pakistan (CoPP) Promoting Punjabi Culture Through Seminar and Exhibition – A Project of Institute of Punjabi and Cultural Studies, University of The Punjab	8

اداریہ

”کھوج“ شماره 90 وچ پہلا لیکھ ”منثور سیرت نگاری تے پنجابی صحافت“ تحقیقی و تنقیدی مطالعہ دے سرناویں پلٹھ درج ہے۔ جس وچ تن کھوجکاراں نے پنجابی صحافت دی ٹور تے پنجابی دی نثری سیرت دے اوس موادنوں موضوع بنایا ہے جو پاکستان بنن توں بعد پنجابی دے اخباراں تے رسالیاں وچ چھپیا۔ دوجا لیکھ ”پنجاب دے دھرماں وچ جنوراں دے حقوق دا پروا“ دے سرناویں نال ہے جس وچ مختلف دھرماں وچ مختلف جنوراں دی اہمیت، حیثیت تے اوہناں دے حقال دی گل چھوہی گئی ہے۔ جس توں پنجاب دی قدیم مذہبی تے سماجی تاریخ دے فکری نشاناں نال جانکاری ملدی ہے۔ دنیا بھر وچ ہیومن تے اینٹیمبل رائٹس دیاں وڈیاں تنظیمیاں ایہناں حقال تے آواز چکدیاں رہیاں نیں، ایس لیکھ وچ دھارمک نظریے توں جنوراں دی حیثیت تے حقال بارے کھوج ملدی ہے۔ تیجا مقالہ عبدالرحمن خان دا اے جیہدے وچ کھوج کار نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ نال منسوب شعری دیوان دے پنجابی ترجمے نوں سرناواں بنایا اے۔ جو انہویں صدی عیسوی دے رُودگو تے منظوم ترجمیاں دے ماہر پنجابی شاعر مولوی شاہ دین قریشی نے کیتا۔ کھوج کار نے ایس عربی دیوان دے پنجابی ترجمے دا فارسی تے اردو ترجمیاں نال تقابل وی کیتا ہے۔ اپنی نوعیت دے حوالے نال ایہ مضمون بہت اہمیت دا حامل اے۔ چوتھا مقالہ سید فرمان علی شاہ دا اے جیہدے وچ اوہناں بابا بلھے شاہ دی بگڑی دے اک مہان پنجابی سیوک، شاعر، نثر نگار، فن کار تے ہدایت کار نذیر احمد زاہد مرحوم دی پنجابی شاعری دے فنی تے فکری پکھاں نوں موضوع بنایا اے۔ منیر نیازی پنجابی نظم دے حوالے نال اک بہت وڈا نال اے۔ اوہناں نے پنجابی نظم نوں نویاں جہتاں تے نویں سرناویں دان کیتے سن۔ ایہناں سرناویاں نوں ہی ”منیر نیازی کی پنجابی نظم کے عنوانات“ بیٹھ لکھیہ یا

گیا اے۔ تصوف تے پنجابی شاعری دا جنم جنم دا سنگ اے۔ ”تصوف اور معاشرتی ہم آہنگی: سراینکی کلاسیکل شاعری کے تناظر میں“ دے سرناو میں پیٹھ کچھ قدیم شاعراں دے صوفیانہ کلام راہیں سماجی ایکتا دے انگ نوں اگلے لیکھ وچ اگھیرن دا چارا کیتا اے۔ تانیثیت عصر حاضر وچ گل بات دا اہم ترین سرناواں اے۔ سو اگلا مضمون سراینکی شاعر رفعت عباس دے کلام وچ تانیثی حوالیاں بارے ہے۔ آخری لیکھ انگریزی زبان وچ ہے جس دا سرناواں:

“Launch of Punjabi Website “Culture of Punjab Pakistan
(CoPP) Promoting Punjabi Culture Through Seminar and
Exhibition – A Project of Institute of Punjabi and Cultural
Studies, University of The Punjab”

ہے، جو پاکستان وچ پنجاب دی رہتل سارنوں مکھ رکھ دیاں ہویاں کالج آف آرٹ اینڈ ڈیزائن دیاں دکھو جکاراں نے ادارہ پنجابی ادب تے رہتل سار دے تعاون نال لکھیا، پیش کیتا جا رہیا ہے۔ ایہ ویب سائٹ ادارہ پنجابی ادب تے رہتل سار دی ویب سائٹ نال جڑی ہے تے او تھے ویکھی جاسکدی ہے۔ ”کھوج“ دے بہتر معیار لئی رادواں دی اڈیک رہی۔

.....مدیر

☆ ڈاکٹر قمر النساء

☆☆ ڈاکٹر عائشہ رحمن

☆☆☆ ڈاکٹر بلقیس خانم

منثور سیرت نگاری تے پنجابی صحافت (تحقیقی تنقیدی مطالعہ)

Abstract:

Punjabi Prose Seerati Literature in periodicals and newspapers Punjabi journalism has a very important role in describing Punjabi Seerati literature. Every aspect of Holy Prophet's life has been embellished by magazines and newspapers in a very good way. The history of magaines in the Indian sub-continent is very old and strong. In them the religious, economic, social and political aspects are preserved effectively in every era. This article importantly highlights the marvelous work of punjabi magazines and newspapers, who have played an important role in bringing Punjabi Seerati Literature to the people as well as strenghtening the edifices of Punjabi language and literature.

Keywords: Seerati Literature, Holy Prophet, Punjabi Language, Embellished, Edifices

پنجابی زبان و ادب نوں ودھوتری ول لے جان وچ پنجابی صحافت دا وڈا کردار رہیا اے۔ پنجابی صحافت دا مڈھ کیویں بکھیاتے پنجابی صحافت نے کیویں نثری ادب وچ اپنا کردار ادا کیتا اس تے جھات پاون توں پہلاں برصغیر پاک و ہند وچ رسالے دی تاریخ دا گوڑا لاون دی لوڑ اے۔ برصغیر پاک و ہند وچ رسالہ برطانوی دور اقتدار دی پیداوار اے۔ عیسائی مشنریاں نے سب توں پہلاں

تبلیغی کم نوں آج تھاں دوان واسطے رسالے چھاپے۔ عیسائی مشزیاں دے چھاپے خانے لگن توں بعد برصغیر پاک و ہند وچ رسالے آئے۔ عیسائی مشزیاں نے اپنے مذہب نوں پرچارن واسطے چھاپے خانے نوں برصغیر پاک و ہند وچ لیاندا۔ اوہناں دا مقصد برصغیر وچ لوکاں نوں عیسائیت مذہب ول پریرنا سی۔ عیسائی مشزیاں دے قیام توں بعد مسلماناں نوں مذہب توں کراہے پاون لئی انگریزاں ولوں ایسے ہتھکنڈے ورتے گئے کہ تاریخ گواہ اے۔ اوس ویلے عام لوکائی دی زبان پنجابی سی ایس لئی عیسائیت دے پرچار کاراں نیں پنجابی وچ ترجمہ کرن دا آہر کیتا تے عیسائیت دی تبلیغ دے کم نوں اگے ئوریا۔ ڈاکٹر شہباز ملک دے آکھن موجب:

”پنجابی ادب وچ اخبار رسالے دی روایت انگریزاں دے آون توں بعد قائم ہوئی پاکستان دے قیام توں پہلاں ایہہ روایت ہتھیری پکیری موجود سی ہور پاکستان بن مگروں ایہہ سلسلہ اگے ئریا۔“⁽¹⁾

انگریزاں دے مقامی زبان وچ عیسائیت دے پرچار دے رد عمل وچ برصغیر پاک و ہند دے دلیر تے سوچ وچارناں تعلق رکھن والے مسلمان طبقے نے رسالے دی طاقت نوں سمجھیا تے رسالے لکھن، رسالیاں دی طباعت تے اشاعت نال مسلماناں دی ڈگمگاندی بیڑی نوں پار لایا تے اچھے اقدام کیتے کہ علم تے دین دی طاقت نال انگریزاں دے منفی پروپیگنڈیاں نوں ہرا دتا۔ رسالیاں راہیں لوکاں لئی دینی مسلیاں نوں وی پیش کیتا تے تاریخی، سیاسی، جغرافیائی پہلوواں نوں وی سامنے لیاندا۔ سب توں پہلے چھاپے جان والے رسالے بارے عبد السلام خورشید آکھدے نیں:

”ایک منظم تحریک کی صورت میں اس کا آغاز ”خیر خواہ ہند“ سے ہوا جو اردو کا پہلا رسالہ تھا۔ یہ رسالہ 1837ء میں مرزا پور سے پادری آری ماتھری ادارت میں نکلا۔ اس میں فارسی رسم الخط میں مضامین چھاپے جاتے تھے۔“⁽²⁾

مقامی زبانوں جہوں تھوڑی ودھو تھڑی ملن لگی تاں ایہوں دے لوکاں نے اکٹھے ہو کے کم کرن دی ہامی بھری۔ فارسی وچ کم کرن والیاں دی تعداد ودھدی نظر آون لگی۔ ایہوں دے وسدیکاں نے اپنے ادبی، علمی تے تعلیمی سرمائے نوں فارسی وچ سمو یا سی۔ ایس لئی انگریزاں نوں ایہہ کدی وارا نہیں سی کھاندا کہ دوبارہ فارسی اتھے رائج ہو جاوے۔ ایس لئی انگریز نے فارسی زبان دا اثر ختم کرن واسطے فورٹ ولیم کالج وچ اردو زبان دی ترقی لئی کم کرن دی پریرنا شروع کیتی تے ایس

نوں بھر پور سرکاری سرپرستی ملنا وی شروع ہو گئی۔ فارسی دی سرکاری حیثیت 1830ء وچ ختم کر دتی گئی تے اردو وچ اک ہفت روزہ ”جام جہاں نما“ ایسٹ انڈیا کمپنی دی سرپرستی وچ شروع ہو یا۔ ایس توں بعد اردو وچ شائع ہون والے اہم اخبار مولوی محمد باقردا ”اخبار دہلی“ تے سرسید دے بھرا سید محمد دا 1837ء وچ چھپن والا ”سید الاخبار“ سی۔ ایس دور وچ ہور وی بہت سارے اخبار تے رسالے اردو وچ شائع ہون دے رہے۔ ایس دور وچ صحافت دی ترقی داسہرالارڈ ولیم بیٹن نوں جاندا اے۔ جیہنے گورنر جنرل دے عہدے تے رہ کے صحافتی آزادی واسطے راہ ہموار کیتی تے ’جان ایڈم‘ دے پریس آرڈی نینس نوں وی مکا دتاتے اوس تے لائیاں پابندیاں وی ختم کر دتیاں۔ ڈاکٹر طاہر مسعود لہبناں پابندیاں نوں انج ویکھدے نیں:

”نئے قانون میں ہر قسم کی پابندیاں ختم کر کے اخبارات کے لیے ایک نیا طریقہ کار وضع کر دیا گیا تھا جس کے مطابق اخبار نکالنے کے خواہاں شخص کو درخواست جس میں اس کا نام اور دفتر کا مکمل پتہ ہو، سرکار میں داخل کرنے کا پابند کر دیا گیا۔ اس درخواست کو ڈیکلیمیشن کا نام دیا گیا۔“⁽³⁾

پنجاب اندر جدوں ہندی تے اردو صحافت نوں لیاون دی بھر پور سازش رچی جا رہی سی تے اردو صحافت نے اپنے جھنڈے گڈنے شروع کیتے تے پنجابیاں نے وی ایس پاسے دھیان دتا پر اوس ویلے سیاسی سازشاں پاروں گر مگھی رسم الخط تے فارسی رسم الخط دا جو جھیر اقامت کیتا گیا سی اوس نوں ایس وچ وی ورتیا گیا۔ جیویں کہ مسکین علی حجازی لکھدے نیں:

”پنجابی گر مگھی رسم الخط میں بھی لکھی جاتی تھی اور اردو رسم الخط میں بھی۔ سیاسی عوامل نے صحافت میں پنجابی کا استعمال صرف سکھوں تک محدود کر دیا اور سکھوں نے بھی صحافت میں گر مگھی رسم الخط والی پنجابی کا استعمال شروع کیا۔“⁽⁴⁾

1880ء توں 1902ء تک زیادہ تر رسالے تے اخبار سکھاں نیں کڈھے جیہڑے پنجابی گر مگھی رسم الخط وچ سن۔ جیہناں وچ ”ہفت روزہ لاہور، خالصہ پرکاش، خالصہ گزٹ، سنگھ بھاگڑٹ، خالصہ دھرم پرچارک“ لاہور تے امرتسر توں چھپدے رہے۔ پنجابی صحافت دا منڈھ رکھن والے شہراں وچ لاہور تے امرتسر آندے نیں، ہفت روزے تے ماہنامے لاہور توں جاری ہونا شروع ہوئے۔

شفقت تنویر مرزا ہوری کہندے ہیں:

”پنجابی نون سب توں زیادہ نقصان پنجابیاں نے ای پہنچایا۔ خاص طور تے اوہناں پنجابیاں نے جھڑے یو پی، سی پی توں آئے منشاں دے نال مل کے اوپری زبان لکھن لگ پئے۔“⁽⁵⁾

1929ء وچ جوشو افضل الدین نے فیصل آباد توں ”پنجابی دربار“ جاری کیتا جس نون بعد وچ لاہور وی کڈھیا گیا۔ ایس اخبار نے فارسی اکھراں وچ پنجابی صحافت واسطے بہت اہم کم کیتا۔ پنجاب وچ انگریزی ہفت روزہ کرائیکل لاہور 1849ء وچ جاری کیتا گیا۔ ایس اخبار نے پنجاب وچ سب توں پہلے صحافت دا مڈھ بنھ دتا۔ ایس اخبار دا مقصد انگریزاں دے مفاد دی ترجمانی کرنا سی ایس لئی برطانوی حکومت نے ایہدی بھرپور سرپرستی کیتی۔ پاک و ہند وچ رسالے دی تاریخ بڑی پکیری اے تے رسالیاں راہیں ہر دور دا ادب محفوظ کیتا گیا اے۔

1947ء وچ پاکستان تے ہندوستان وکھرے وکھرے ہو گئے تے رسالے چھاپن دے سلسلے نون دواں ملکاں دے لوکاں نے اپنی سوچ، خیالاں تے رسم و رواج موجب وڈی خوبی نال انجام دتا۔ پنجابی وچ ون والے لوکاں نے پنجابی زبان نون اظہار دا ذریعہ بنایا تے ایس زبان نون جدول رسالیاں وچ تھان ملی تے ایہہ رسالے اُچ پائے دے رسالیاں دے طور تے سامنے آئے:

”پاکستان وچ سب توں پہلاں اردو رسالے چھاپے گئے پر پنجابی رسالیاں نون اپنی تھان ملن لئی بوتیاں کاوشاں نہیں کرنیاں پیاں کیوں بے پنجابی زبان دی جواں ڈھیر پکیریاں سن۔ جدول انگریزاں نے عیسائیت دے درس لئی رسالے، کتاباں تے وکھری قسم دے ہتھکنڈے ورتے۔ اوس ویلے دینی، درسی تے مذہبی رسالیاں نے ناصرف اوکھے ویلے لوکاں نون آسرا دتا سگوں ویلا لنگن توں بعد وی اوہناں دیاں دینی، سیرتی معلومات پاروں لوکاں نون علم نال روشناس کیتا۔“⁽⁶⁾

پنجابی رسالے چھپدے گئے تے درس تبلیغ دا سلسلہ وی نال نال ٹردا گیا ایس طرح لوکاں نے ناصرف پنجابی زبان راہیں علم دی جوت جلائی بلکہ دینی معاملیاں تے فقہی مسلتیاں توں وی لوکاں نون شناسائی ہوئی۔ کسے وی زبان تے ادب نون محفوظ رکھن تے اگلی نسل تک اپڑان وچ رسالے تے

کتاب لڑی اہم کردار ادا کر دے نیں۔ پنجابی ادب وچ رسالے دی نیہہ مذہبی طرز تے رکھی گئی سی پر انسانی حیاتی تے نویاں تخلیقات نوں مکھ رکھدیاں ہویاں رسالے دی لکھتی صورت وچ جدت پیدا ہوئی۔ پاکستان بن توں بعد سب توں پہلا ادبی رسالہ بابائے پنجابی فقیر محمد فقیر دا مہینہ وار ”پنجابی“ اے۔ ایس رسالے راہیں پنجابی زبان واسطے اک نویں ریت دی نیہہ رکھی گئی تے نویں لکھن والیاں نے وی رسالے چھاپن دا آہر کیتا۔ جس پاروں ایجہانتری، شعری، ثقافتی تے سیرتی ادب سامنے آیا جیہدی کدھرے مثال نہیں ملدی۔ مسکین علی حجازی ایس رسالے بارے لکھدے نیں:

”1951ء میں لاہور سے ماہانہ پنجابی جاری ہوا اس کے اجراء کا سہرا مولانا عبد الحمید سالک اور ڈاکٹر فقیر محمد فقیر کے سر تھا اس رسالہ کے قلمی معاونین میں اور اردو پنجابی کے بیشتر ادیب صحافی شامل تھے۔“ (7)

ایہدے بعد پنجاب توں علاوہ دو جیاں صوبیاں وچ وی رسالے چھپن لگ پئے۔ علی شاہ ملتان نے کراچی توں ”پنج ند“ دا آہر کیتا۔ ڈاکٹر مسکین حجازی آکھدے نیں:

”جولائی 1950ء میں کراچی سے رسالہ پنج ند کا اجراء ہوا یہ پنجابی کی ایک شاخ سراینکی میں تھا اس کے ایڈیٹر علی شاہ ملتان تھے یہ رسالہ چھ ماہ بعد بند ہو گیا۔“ (8)

پنجابی صحافت نوں موڈھا دیون لئی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے نال عبد الحمید سالک، حمید نظامی، مولانا غلام رسول، عابد علی عابد، مرزا مقبول بیگ تے احمد ندیم قاسمی ورگے سوجھوان شامل ہو گئے۔ پنجابی ادب نوں ترقی دیون وچ مہینہ وار پنجابی نے اہم کردار ادا کیتا پر ایہ رسالہ زیادہ دیر نا چل سکیا۔ کیوں کہ ایہ سرکاری سرپرستی توں بغیر کم چھوہ رہیا سی۔ ایس رسالے راہیں نویں آون والیاں نوں راہ ملی تے نویں لکھن والیاں نے رسالے چھاپن دا آہر کیتا۔ جس پاروں ایجہانتری، شعری تے ثقافتی ادب سامنے آیا جیہدی مثال کدھرے نہیں ملدی۔

محمد افضل خاں نے 1958ء وچ ای اک مہینہ وار کڈھیا جس داناں ”پنج دریا“ رکھیا۔ ایس رسالے نے پنجابی زبان و ادب نوں علمی حوالے نال اچھپتا دتی۔ سٹھ دے دہاکے وچ ایڈیٹر حکیم شیر محمد ناصر تے صوفی غلام مصطفی تبسم دی نگرانی وچ ’پنجابی ادب‘ دا اجراء ہويا۔ ایہ رسالہ محمد آصف خاں دی ادارت وچ وی چھپدا رہیا تے اج کل منی پرمی کہانیکار پروین ملک ہوراں دی اگوائی وچ چھپدا اپیا اے۔ رسالہ ”حق اللہ“ دسمبر 1962ء وچ شروع ہويا۔ ایس رسالے وچ خاص طور تے اسلامی ادبی علم

دی فراہمی داکم کیتا گیا:

”یہ ماہنامہ دسمبر 1962ء میں جاری ہوا اور دسمبر 1968ء میں بند ہو گیا“ (9)

1965ء وچ لاہور توں ”لہراں“ نامی رسالہ کڈھیا گیا ایہہ مہینہ واری تے ایہدی ادارت عبد الحمید احرار تے سید اختر حسین اختر کردے رہے۔ ایہدے وچ ادب دی ہر کھیتر دی طرح چنگیاں لکھتاں چھاپیاں جاوون لگیاں۔

پنجاب وچ باقاعدہ پنجابی صحافت دامتدھ ”روز وارسجن“ توں ہويا۔ ایس دا سہرا محمد حسین نقی نوں جاندا اے جیہڑے کہ مخے ہوتے صحافی سن۔ ایہ 8 فروری 1989ء نوں پوری آب و تاب نال سامنے آیا تے اس دا آغاز پنجاب دے دارلگومت لاہور شہر توں ہويا۔ ویکھدیاں ہی ویکھدیاں ایہ اخبار پورے پنجاب دا اک منیا ہويا تے ودھ پڑھیا جاوون والا اخبار بن گیا۔ ایہ پہلا اخبار سی جو شاہ مکھی اکرال وچ چھپدا سی۔ شامدرٹ بٹ ہوری اپنے مقالے وچ لکھدیاں نیں:

”لوکاں نوں اک بھلیکھا ایہ وی اے کہ ”سجن“ خورے دنیا وچ پہلا پنجابی اخبار سی، ایہ گل نہیں ”سجن“ پاکستان وچ پہلا پنجابی اخبار سی، دنیا وچ نہیں، دنیا وچ تانا ہزاراں اخبار مہینہ وار، ہفتہ وار، پنڈھواڑے، تماہی نکلدے نیں۔ ساڈھے گوانڈھی دیس بھارت دے صوبے پنجاب وچوں کوئی دو درجن دے نیڑے روزانہ پنجابی اخبار نکلدے نیں۔“ (10)

روز وارسجن توں بعد روز وار ”بھلیکھا“ مدرٹ بٹ ہوراں دی ادارت وچ نکلنا شروع ہويا تے اوہدے وچ سیرت دے حوالے نال لیکھ ہر جمعے نوں چھپن لگے۔ پنجابی پرچہ کاری وچ روز وار ”نبرال“ تے روز وار ”لوکاں“ وی نکلدے نیں۔ جو پنجابی ادب نوں ودھاون وچ اپنا کردار ادا کر رہے نیں۔ پنجابی وچ سیرتی ادب دے حوالے نال مہینہ وار ”لہراں“ دا کردار بہت بھرواں اے۔ ایہدے وچ سب توں ودھ سیرت پاک ﷺ دے حوالے نال لیکھ چھاپے گئے نیں۔ خالد باجوہ دی اردو لکھت دا پنجابی روپ ”لہراں“ وچ ”سیرت مبارکہ دامطالعہ“ دے سرناویں بیٹھ کیتا گیا اے:

”نبی آخرا الزمان ﷺ دا ظہور دینی تے دنیاوی عروج داحسن، اوس دی تکمیل تے انسانیت دی میراج سی، بلکہ اخلاق، اخلاص، عقیدت، محبت تے کردار دے سوہنے نمونے سن اتے ساری کائنات دا وجود اوس پاک ہستی داصدقہ تے پرتوسی۔“ (11)

ایہدے وچ لکھاری دا عقیدت بھریا انداز جھلکارے مار رہیا اے۔ میاں ظفر مقبول ہوریں سیرت نگاری دے حوالے نال انج اپنے وچار سانجھے کردے نیں:

”ساڈے سیرت نگاراں دا اک محققانہ رویہ بڑا سلاہن جوگ اے جو میں کہ اوہ جدوں سیرت دی گل کردے نیں تے اپنے سرتے کوئی گل نہیں لیندے سگوں پورے حوالے دے کے گل کردے نیں۔“ (12)

”سرورقونین دی عظمت“ دے سرناویں پیٹھ سیرت پاک ﷺ دے حوالے نال اپنے اک لیکھ وچ ڈاکٹر شفقت قاضی ہوراں دا کہنا انج اے:

”نبیاں نوں معجزے عطا فرمائے تاں بھ توں ودھ سوہنے تے عظیم معجزے آپ ﷺ نوں عطا فرمائے۔ معراج والی رات عرشاں اتے سنے جوڑے اپنے کول سد کے راز و نیاز کیتے تے اپنا دیدار وی عطا فرمایا تے دنیا نوں دس دتا کہ ساری خدائی وچ نہ ایہو جہیا کسے ہور نوں بنایا اے تے نہ ایہو جہیا کسے ہور نوں عطا کیتا اے۔ بقول اقبال:

سبقت ملا ہے یہ معراج مصطفیٰ سے مجھے

کہ عالم بشریت کی زد میں ہے گردوں“ (13)

سفینہ مزمل ہوراں نے ”ذہنی ادب“ دے سرناویں پیٹھ مضمون وچ ای اپنے لیکھ دے سرناویں ”سرورقونین دی سیرت دے راہبرانہ پہلو“ اکتوبر 2013ء وچ حضور پاک ﷺ نال اپنی عقیدت انج دکھائی اے، اوہ لکھدے نیں:

”صلح حدیبیہ نوں دیکھدے ہو یاں حضرت عمرؓ ورگے صحابی وی پریشان ہو گئے سن۔ پر اک امام الانبیا تے، ربی سپہ سالار تے اک عام سپہ سالار تے مجاہد دی نظر وچ فرق ہوندا اے۔ ایس فرق پاروں بوہت سارے ہور صحابی وی صلح حدیبیہ دیاں شرطیاں توں بہت خوش نہیں سن پر آون والے ویلے نے دیا پتی نبی کریم ﷺ دا فیصلہ بالکل ٹھیک سی تے ایہدے وچ اصل جت مسلماناں دی سی۔ اگے چل کے ایہ فتح مکہ وچ بڑی مددگار ثابت ہوئی۔“ (14)

محمد زکریا آفتاب ہوراں دا لیکھ ”سارے جہاناں دی رحمت“ فروری ۲۰۱۸ء وچ چھپیا سی:

”نبی رحمت ﷺ جی ہوراں دا عدل ویکھنا ہووے تاں اوس مسلمان اتے کافر دے جھگڑے نوں ویکھ لوؤ جیہدے وچ نبی رحمت ﷺ جی ہوراں نے کافر دے حق وچ فیصلہ دتا سی۔ صبر و شکر ویکھنا ہووے تاں جنگ خندق ویلے نبی رحمت ﷺ جی دے ڈھڈ مبارک تے بچھے پتھر ویکھ لوؤ۔ طاقت دا مظاہرہ ویکھنا ہووے تاں ایسے جنگ وچ اوس پتھر دی کہانی پڑھ لوؤ جیہنوں توڑن توں صحابہ عاجز آگئے سن۔“ (15)

آپ ﷺ دے عدل دے پکھ نوں ہر سیرت نگار نے اپنے اپنے رنگ تے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ آپ ﷺ نے عدل و انصاف صرف مومنناں تک ای محدود نہیں سی رکھیا سگوں ایہ عدل ہر انسان واسطے برابر سی بھاویں اوہ کسے وی مذہب، نسل یا دھرتی نال تعلق رکھدا ہووے۔

”سوہنا نبی رحمت داسیہ“ لیکھ ستمبر 2013ء وچ محمد ساجد چودھری نے لکھیا اے۔ اوہناں نے قرآن پاک وچوں حوالے دے کے سیرت نوں اگا نہہ ٹوریا اے۔ ایس لیکھ وچ بڑے مختصر انداز نال حضور پاک ﷺ دے جیون تے بالاں بارے گل بات کیتی گئی اے۔

لہراں وچ ڈاکٹر فخرہ شجاع ہوراں نے ”رسول پاک ﷺ بحکثیت اک کامیاب سپہ سالار“ فروری 2013ء وچ سیرت دے حوالے نال اک پکھ بارے لکھیا اے۔ سیرت نگار نے قرآن وچوں حوالے لے کے فاتح تے پیغمبر دے فرق نوں واضح کیتا اے تے جہاد وچ بیہیاں دے کردار نوں بڑے سچو میں ڈھنگ راہیں الیکیا اے۔

”جنگ وچ ام عمارہ زخمیاں نوں پانی پلاون آئیاں تاں رسول پاک ﷺ نوں بچاندیاں ہونیاں زخمی ہونیاں۔ غزوہ احد وچ اک صحابیہ دا باپ، بیٹا تے بھائی سب شہید ہو گئے۔ جدوں اوہناں تیک خبر پہنچی تاں سب توں پہلاں پچھیا ”رسول ﷺ دے متعلق دسو؟“ صحابہ نے خیری صلا دی اطلاع دتی تے آکھیا کہ اللہ تیرا شکر اے اوہ سلامت نیں تے آکھن لگیاں جے آپ ﷺ نیں تاں ہر مشکل آسان اے۔“ (16)

اعجاز علی اعجاز دا لیکھ ”ذکر محمد عربی ﷺ“ جنوری 2009ء اک عاشق رسول دا لیکھ اے جس نوں حضور پاک ﷺ دے عشق توں دکھ ہو رکھ وکھالی نہیں دیندا:

”قربان جاواں میں صدقے میں واری ایس دنیا دی تخلیق دے موجب توں

جیہد اذ کر رب سوہنے نیں حشر تیک اچار کھنا اے۔“ (17)

علامہ اقبال تے حُب رسول ﷺ دے سرناویں بیٹھ دسمبر 2007ء وچ پروفیسر ڈاکٹر شوکت علی قمر نے اردو دے عظیم شاعر دے شعراں وچوں حضور پاک ﷺ دے نال عشق دے فلسفے نوں بھالییا اے تے اوس نوں پنجابی زبان وچ شاندار طریقے نال بیان کیتا اے:

”علامہ اقبال دی فکراں بھری شاعری تہذیبیاں دے نال مشرقی تے مغربی

سماجی فکری حوالیاں نال تھماں تھماں تے دین محمدی ﷺ دے جلوے

وکھاؤندی نظر آؤندی اے تے اسلام دی سچی مورت پیش کر کے ذہناں تے

فکراں دے بھلیکھے دور کردی اے۔ اوہناں دا شعور روحانی وجدان نال گنھیا

ہو یا سی تے پرکار دے دائرے دا نگوں اوہناں دا نقطہ آغاز تے نقطہ اتصال کو

دائرہ یعنی دین مصطفیٰ ﷺ دا مرکز بنا اے۔“ (18)

ملک غلام فرید شوکت دے سیرت رسول ﷺ بارے لکھے مضمون ”نبیاں دے امام دی

سیرت“ مئی 2005ء دے شمارے وچ غیر مسلم مدبراں، دانشوراں، تے فلسفیاں دیاں کاڈھاں تے وچار موجود نیں۔

اگست 2003ء وچ لہراں دے صفحہ نمبر 18 تے ”رسول رحمت ﷺ غیر مسلم دانشوراں دی

نظر وچ“ محمد علی اسد بھٹی دا لیکھ اے جیہدے وچ حضور پاک ﷺ بارے غیر مسلم دانشوراں دے قولوں مختصر انداز نال پیش کیتا گیا اے۔

خالد محمود عاسی ہوراں نے ”نبی پاک ﷺ دی گھریلو زندگی“ دے سرناویں بیٹھ فروری

2003ء وچ لہراں دے صفحہ نمبر 24 تے آپ ﷺ دی گھروکی زندگی بارے لیکھ لکھیا اے۔ ستمبر

2003ء وچ ڈاکٹر اعجاز احمد اعجاز دا لیکھ ”حب الہی تے حب محمدی ﷺ“ چھپیا، ایہدے وچ عشق

الہی تے عشق رسول ﷺ حاصل کرن دے طریقے نوں بیان کیتا گیا اے تے اک اک حرف وچ

رسول پاک ﷺ نال عشق دی جھلک ملدی اے۔

”رسالہ لکھاری“ دے ایڈیٹر اقبال زخمی اک عاشق رسول تے پنجابی سیوک وچہوں جانے

جانے نیں۔ آپ پنجابی زبان دے چنگے شاعر سن تے حضور ﷺ دی مدح سرائی وچ نعت

آکھدے سن۔ 32 پرچے کتاب لڑی دے طور اُتے کڈھن تو بعد اوہناں نے ڈیکلریشن لے کے ایہنوں باقاعدہ مہینہ وار داروپ دے دتا۔ لکھاری نے بہت سارے ”نعت نمبر“ چھاپن دا پربندھ وی کیتا۔ ایہ تھوڑے بجٹ تے سادگی وچ معیاری مواد دی چگی مثال پیش کر دا اے۔ اقبال زخمی ہوراں دی وفات توں بعد اوہناں دے پتر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ہوریں اپنے والد دے مقصد نوں جاری رکھے ہوئے نیں۔ ایس مہینہ وار وچ وی سیرت پاک ﷺ دے حوالے نال اکثر لیکھ چھپدے رہندے نیں۔ جیویں ڈاکٹر عابدہ حسن ہوراں دا لیکھ ”ساقی کوثر ﷺ“ مہینہ وار لکھاری وچ مارچ 2010ء وچ چھپیا اے۔ آپ نے قرآنی آیات دے حوالے نال سیرت پاک ﷺ نوں بیان کر دیاں ہویاں، بہت سادہ تے جذبات نال بھریا ہو یا انداز اپنایا اے۔

”۱۲۔ ربیع الاول دے دن وادی بطنجا حضرت آمنہؓ دے لعل ﷺ حضرت عبداللہؓ دے درتیم حضرت عبدالمطلبؓ دے پوتے، ساقی کوثر، شافع محشر، روح دو عالم جان دو عالم سرور کونین، صاحب تاج المعراج، سالار بدر جنین، رحمۃ للعالمین حضرت محمد ﷺ ایس دنیا وچ تشریف لیائے۔“ (19)

”قرآن حکیم وچ سیرت دا بیان“ دے سرناویں بیٹھ مقصود ناصر چودھری ہوراں دا مضمون

مارچ 2009ء وچ شائع ہويا:

”حضور پاک ﷺ دی بعثت ساری کائنات دے انساناں لئی نعمت قرار دتی گئی اے۔ سورہ آل عمران دی آیت نمبر 124 وچ رب کریم نے آپ ﷺ دی بعثت دے مقصد نوں انج بیان کیتا اے۔

ترجمہ: ضرور احسان کیتا اللہ نے ایمان والیاں تے جد گھلیا اوہناں وچ اک پیغمبر اوہناں دی ذات دا پڑھدا اے اوہناں اگے آیتاں اہدیاں تے پاک کر دا اے اوہناں نوں تے سکھاندا اے اوہناں نوں قرآن تے حدیث تے ضرور ای اوہ کھلے کھلے کورا ہے پئے ہوئے سن۔“ (21)

اثر انصاری فیض پوری ہوراں نے لکھاری ۲۰۰۷ء شماره وچ ”رسول ماہیا ﷺ“ لکھ کے

اپنے محبوب دی تعریف انج کیتی اے۔

”دوہنس چبارے وچ

نور محمدی نون رکھیا قطب تارے وچ“
”دنیا چمکائی اے“

اپنے محبوب دے لئی رب دنیا بنائی اے“ (21)

لکھاری وچ سیرتی مضمون چھاپن دے نال کئی سیرتی کتاباں تے تبصرے وی شامل
نیں۔ ڈاکٹر عبد الشکور ساجد انصاری دی کتاب ”خیر البشری ﷺ“ بارے ارشد اقبال ارشد ہوراں دا تبصرہ
وی لکھاری دی زینت بنیا:

”ڈاکٹر عبد الشکور ساجد انصاری ہوراں دا لکھن ڈھنگ دو بے لکھاریاں نالوں
نویکلا وی اے تے من کچھواں وی اے۔ اوہناں نے حیاتی دے واقعات
ترتیب وار لکھن دے نال نال جدتاں وی پیدا کیتیاں نیں۔“ (22)

پنجابی زبان و ادب دی سیوا وچ پندرھواں ”رویل“ دا وی بھرواں کردار اے۔ رویل نون
اجو کے سے کرامت مغل ایڈیٹر وچوں جولائی ۲۰۰۷ء توں چھاپ رہے نیں۔ ایس توں پہلے الیاس
گھمن، جمیل احمد پال تے عاشق علی فیصل ہوراں نے وی ایڈٹ کیتیاں ہويا اے۔

پندرھواں رویل وچ کبیر شاہ دا سیرتی مضمون ”حضور پاک ﷺ دا اخلاق“ اکتوبر ۲۰۱۹ء وچ

شائع ہويا۔

”مکہ والیاں دے ظلم و ستم توں تنگ آکے حبشہ ہجرت کر کے جاوَن دا فیصلہ ہويا
تے کافراں دے سرداراں نے او تھے وی مسلماناں دا جینا آسان نہ رہن دتا۔
تے فیر مکہ واپسی دے دوران شعب ابی طالب وچ آپ ﷺ دے سارے
خاندان نون باندی بنا لیا گیا تے بنو ہاشم نال ہر طرح دا سنبدھ مکا دتا گیا۔ ایہ
تن ورھے مسلماناں تے بہت بھارے گزرے۔“ (23)

”سوانیاں دے حقوق تے سیرت دے لٹکارے“ دے سرناویں بیٹھ نبیلہ مغل دا مضمون
2017ء دے رویل وچ چھاپیا گیا۔ مادری زبان نال محبت دے حوالے نال کبیر شاہ دا مضمون
’ساڈھے رسول پاک ﷺ تے مادری زبان دی محبت‘ وی رویل وچ چھپیا۔ رویل وچ کئی سیرت
نگاراں دیاں کتاباں دے پنجابی ترجمے قسط وار چھپدے رہے نیں۔

مدثر اقبال بٹ ہوراں دے روز وار ”بھلیکھا“ وچ وی سیرت پاک ﷺ دے حوالے نال

لکھتاں چھپدیاں رہندیاں نیں۔ مدثر اقبال بٹ ہوریں چیف ایڈیٹر دی حیثیت وچ ایس اخبارنوں چنگے مندے حالات دے باوجود جاری رکھے ہوئے نیں۔

پیر محمد کرم شاہ الازہری ہوریں اپنے مضمون ”حضور اکرم ﷺ دا معاشی انقلاب“ وچ لکھدے نیں:

”اسلام دی نظر وچ صرف رسم عبادت نوں پورا کرنا ای نیکی نہیں سگوں صدق دل نال ایمان لیانا تے اللہ تعالیٰ دی محبت لئی اپنے رشتے داراں تے مسکیناں وچ مال و نڈنا حقیقی نیکی اے۔“ (24)

محمد بشیر اویسی 25 اگست 2010ء دے اخبار بھلیکھا وچ ”نبی کریم ﷺ دے پسندیدہ مشروبات“ دے سرناویں بیٹھ لیکھ لکھیا۔ حاجی گلزار حسین دا مضمون ”قیادت، اسوہ رسول ﷺ دی روشنی وچ“ وی روز وار بھلیکھا وچ چھپیا۔

”عرب دے وسنیک جو قدامت پسندی تے جہالت وچ ڈبے ہوئے سن اوہناں نوں جدوں حضور ﷺ دی صورت وچ ہمہ صفت قائل مل گیا تے اوہناں دی زندگی بدل گئی۔“ (25)

روز وار ”لوکائی“ وچ سیرت دے حوالے نال گھٹ مضمون سامنے آئے نیں۔ اخباراں وچ چھپیاں سیرت پاک ﷺ دے حوالے نال لکھتاں وچ سادگی تے سلاست دے نال نال اختصارنوں منگھ رکھیا گیا اے۔ کیوں جے لیہناں اخباراں نوں پڑھن والی عام لوکائی ہوندی اے جہہناں نوں آسان زبان سمجھ آؤندی اے۔

پنجابی صحافت نے سیرت نبوی ﷺ نوں لوکاں تیک اپڑاون وچ بھرپور کردار ادا کیتا اے جہڑا وی رسالہ یا روز وار پنجابی وچ چھپدا رہیا اے اودھے وچ دو جیاں لکھتاں وانگوں سیرت رسول ﷺ بارے لکھاریاں نے اپنا وڈا حصہ پایا اے۔ ایس طرح نثری کھیتز وچ وی وادھا ہو یا اے تے سیرت دے دکھ دکھ پکھ وی سامنے آؤندے رہے نیں۔ سیرت دے نویں لیکھاں نوں پنجابی صحافت دے ذریعے سامنے لیاون داکم مڈھ توں لے کے اجوکے ویلے تک بڑی محبت تے عقیدت نال جاری اے تے پنجابی صحافت نے ایہدے وچ اپنی اک دکھری پہچان بنائی اے۔

References:

- * Assistant professor Punjabi, Govt Graduate College (W) kamoke, Gujranwala.
- ** Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore.
- *** Lecture (Education), University of Narrowal.
- 1- Shahbaz Malik, Dr.- Gavair (Lahore: Taj Book Depoo, 1985)289.
- 2- Khursheed, Abdul Salam. Saqafat Pakistan-o-Hind me (Lahore: Magrbi Pakistan Urdu Academy, S.N.)124.
- 3- Tahir Masood, Dr.- Urdu Sahafat Uneesven Sadi me (Karachi: Fazli Sons Limited, Urdu Bazar, 2002)83.
- 4- Maskeen Ali Hijazi, Dr.- Punjab me Urdu Sahafat ki Tareekh (Lahore: Sang-e-meel Publications, 1992)51.
- 5- Shafqat Tanveer Mirza- Gul Baat (Lahore: 256-J Defense, 8 Nov. 2010).
- 6- Mujahida Butt, Dr.- Chhatnar, Research Magazine Yearly (January to December 2017 Issue No. 1) 159.
- 7- Maskeen Ali Hijazi, Dr.- Punjab me Urdu Sahafat ki Tareekh, 87.
- 8- As Above, 87.
- 9- As Above, 88.
- 10- Sana Mudassar, Butt- Punjabi Zuban De Wadha Wich Roz Vaar Bhelikha Da Kardar (Lahore College for Women University 2006 to 2008)21.
- 11- Kulsoom Akhtar, Syyeda- Deeni Adab (Lahore: Laharan Publications, Multan Road, 2003)70.
- 12- Kulsoom Akhtar, Syyeda- Deeni Adab, 108.
- 13- Kulsoom Akhtar, Syyeda- Deeni Adab, 101.
- 14- Kulsoom Akhtar, Syyeda- Deeni Adab, 89.
- 15- Muhammad Anwar Naz, Syed- Mahina War Lehran (Lahore: Sodiwal Colony, Multan Road, February 2018)17.

- 16- Muhammad Anwar Naz, Syed- Mahina War Lehran, 18.
- 17- Muhammad Anwar Naz, Syed- Mahina War Lehran, 22.
- 18- Muhammad Anwar Naz, Syed- Mahina War Lehran, 7.
- 19- Arshad Iqbal Arshad, Dr.- (Editor) Mahina War Likhari, (Lahore: Edara Likhariyan Jiya Musa Shahdara (March 2010) 9.
- 20- Iqbal Zakhmi- (Editor) Mahina War Likhari, (Lahore: Edara Likhariyan Jiya Musa Shahdara (March 2009)5.
- 21- Iqbal Zakhmi- (Editor) Mahina War Likhari, (January 2007)27.
- 22- Iqbal Zakhmi- (Editor) Mahina War Likhari, (March 2007)28.
- 23- Karamat Mughal, Dr.- (Editor) Mahina War Ravel (Lahore: Kot Lakhpat October 2017)13.
- 24- Mudassar Iqbal, Butt. Rozwar Bhalekha (Lahore: 41 Palace Market Baden Road, 14 December, 2007) 3.
- 25- Mudassar Iqbal, Butt. Rozwar Bhalekha (25 August,2010)3.

☆ سحرش افتخار

☆☆ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

پنجاب دے دھرماں وچ جنوراں دے حقوق دا ویروا

Abstract:

Allah Almighty said that He decorated the universe for his beloved Prophet (s.a.w.w) with various natural resources and living beings, including the existence of Animals, as if the history of animals is as old as man himself. There are more than 10 million species of them in the world and they are found in large numbers in every region of the world. The position and status of animals differed in different nations, religions and societies. Sometimes they were worshiped and sometimes they were subjected to brutality by human, but after the advent of Islam, not only the rights of animals were defined, but the compassionate well and good treatment of them to be a source of divine pleasure.

Keywords: *Decorated, Universe, Natural Resources, Existence of Animals, Rights of animals, Compassionate*

☆☆

جنور اوہ مخلوق اے جیہڑی بوٹیاں دے مقابل حرکت کر سگدی اے۔ جد کہ انساناں دے مقابل سوچن تے غور و فکر کرن توں عاری اے پر ایہ ودھدی پھلدی، کھاندى، پیندى تے دوجیاں صلاحیتاں دی حامل اے۔ انج ہر اوہ شے جیہڑی غیر انسان تے غیر نباتاتی اے اوہ ”جاندار یاں جنور“ اکھواندی اے۔ آکسفورڈ ڈکشنری وچ جنور دی تعریف انج کیتی گئی اے:

(1). “Any such living organism other than a human being”.

بھوئیں تے جانداراں دیاں قسماں تقریباً 10 لکھ دے لاگے نیں پر ایہناں وچوں اک

تہائی توں وی گھٹ جنوراں دا مطالعہ کر کے ماہرین حیاتیات تے حیوانیات نے ریکارڈ مرتب کیتا اے۔ ایہناں نوں وڈے پکھوں ریڑھ دی ہڈی والے تے بغیر ریڑھ دی ہڈی والے دو گروہاں وچ وڈیا اے۔ جیہدا مقصد ایہناں دی سیہان کرنا سی۔ اسلامی ادب وچ جنوراں لئی جامع اکھر ”جیوان“ ورتیا جاندا اے۔ ”جیوان“ حیات توں مشتق اے تے حیات“ توں مراد حقیقی وجود، جیہدا منڈھ مرن توں بعد ہوندا ایس اکھر دا اطلاق جنوراں توں وکھ انساناں تے وی ہوندا اے۔ قرآن مجید وچ ایہ اکھر اکو واری ایس آیت مبارکہ وچ آیا اے:

”وان الدار الاخرة لہی الحيوان لو كانوا يعلمون^۱
ترجمہ: اور حقیقت میں آخرت کا گھر ہی (صحیح) زندگی ہے۔ کاش وہ لوگ (یہ راز) جانتے ہوتے۔“⁽²⁾

جنوراں دی شکل، صورت، ہیئت تے خوبیاں پاروں عربی زبان وچ ڈھیر اکھر ورتے گئے جیہناں وچ انعام، دابہ، بہم شامل نیں۔ انعام اکھر ”نعم“ دی جمع اے۔ اردو وچ ایہ مویشی تے پنجابی وچ ڈنگر دے معنی وچ ورتیا جاندا اے پر عربی وچ ”انعام“ دا مفہوم ڈھیر وسعتاں تے ڈو کھسائیاں لئے ہوئے اے۔ قرآن مجید وچ ایہ اکھر 24 تھاں تے وکھ وکھ حیثیتاں وچ ورتیا گیا۔ جد کہ پرانے الہامی مذہباں، یہودیت تے عیسائیت دے مذہبی لٹریچر تے عہد نامہ قدیم تے جدید وچ ”مویشیاں“ دا ذکر کثرت نال آیا۔ پرانے دور وچ کسے وی قوم دے رعب، دبدبے تے امارت نوں پرکھن دا پیمانہ مال ڈنگر ای سمجھے جاندا سن۔ مولانا عبدالماجد دریا آبادی اپنی لکھت ”حیوانات قرآنی“ وچ جنوراں دی اہمیت تے معاشی معیار نوں انج لکھیا اے:

”جانور عموماً انسان کے حق میں اللہ کی ایک بڑی نعمت ہیں۔ لیکن جن جانوروں پر انعام کا اطلاق ہوتا ہے اونٹ، اونٹنی، بیل، گائے، بچھڑا، بچھیا، بھینس، بکری، بھیڑ، دنبہ، اس عموماً میں ایک مرتبہ خصوصی رکھتے ہیں۔ قدیم زمانہ میں قوموں کا اس المال یعنی مویشی ہوتے تھے اور آج بھی دنیا کی آبادی کے بہت سے طبقوں کا معاشی سہارا بھی بنے ہوئے ہیں۔“⁽³⁾

دابہ جمع اے دو اب دی جیہڑا درندیاں دے مفہوم وچ ورتیا جاندا۔ قرآن مجید وچ ایہ اکھر ریٹگن، ٹرن تے پیر رکھن والے جنوراں لئی ورتیا جاندا۔ ایہ لفظ قرآن مجید وچ 14 وار آیا جد کہ بہائم جمع

اے بہیمتہ دی۔ چرن والے جنور تے چار پیراں والے جنور اس انعام تے بہائم وچ خاص نسبت پائی جاندی اے۔ ”انعام“ کجھ مخصوص چوپایاں (4 پیر رکھن والے) لئی مخصوص اے جدکہ بہائم سارے چرن والے جنوراں لئی ورتیا جاندا۔ قرآن الکریم وچ دو تھاواں تے بہیمتہ دا لفظ ورتیا گیا جدکہ اسلامی ادب وچ جنگی درندیاں تے جنوراں لئی ”وحش“ دا لفظ وی عام اے۔ ایہ قرآن مجید دی سورۃ التکویر وچ صرف اک ای واری آیا۔ جنگی درندے کیوں بے جنگلاں وچ رہن دے عادی نیں تاں ای انساناں نال ایہناں نوں وحشت ہوندی اے جدکہ اسلامی تعلیمات موجب قیامت ویلے جدوں ہر کسے نوں اپنی اپنی پتی ہوے گی اوس ویلے ایہ وحشی درندے وی اپنی وحشت بھل جاوون گے۔ قصہ سیٹ الملوک وچ میاں محمد بخش نے ”وحشی“ اکھرورت کے جنوراں دی درندگی تے دہشت دا ذکر اچھ کیتا اے:

خوشیاں دے دروازے کھلے طاق غماندے مارے

آدم جن جناور وحشی چین کریندے سارے (4)

جنوراں دے حقوق، مقام تے حیثیت دی گل کریے تے وکھ وکھ تہذیبیاں، قوماں، معاشریاں تے مذہباں دے رویے ایہناں بارے وکھ وکھ رہے نیں۔ بے جنوراں دی تاریخ دا بغور مطالعہ کریے تے پتہ لگدا اے پتی جنوراں دے حقوق دی تحریک اپنے ارتقائی مراحل توں لنگھدی شدت نال جاری اے تے دن بہ دن ایہدے زور تے لوڑ وچ وادھا ہو رہیا اے۔ رپورڈ ڈی رائنڈر دیاں لکھتاں موجب یورپ وچ جنوراں دے حقوق دی پہلی قانون سازی 1635ء وچ کیتی گئی۔ وکی پیڈیا موجب:

“The first known animal protection legislation in Europe was Passed in Ireland in 1635. It prohibited pulling wool off sheep, and the attaching of ploughs to horses, tails referring to the cruelty used to beats”. (5)

ایہ تحریک 1970ء تیکر دو وکھو وکھ حصیاں تے ناواں وچ ونڈی گئی اک اینیمل ویلفیئر (Animal Welfare) تے دوجا اینیمل رائٹس (Animal Rights) جس کارن اج دے ترقی یافتہ دور وچ جنوراں دے حقوق دے حوالے نال تن گروہ سامنے آئے نیں۔ پہلا Animal Rights، ایس گروہ نوں منن والے جنوراں نوں انساناں دے برابر حقوق دیوں دے قائل نیں جدکہ دوجے گروہ Animal Welfare دے پیروکار جنوراں نوں لوڑ موجب ورتن تے کم لیون نوں ترجیح دیندے نیں

پر ایہناں دی حفاظت تے حقوق نوں مکھ رکھ کے اہمیت وی دیندے نیں جد کہ تریجا گروہ Animal use اے جیہڑا کسے وی حوالے نال جنوراں دے حقوق تے اہمیت نوں نہیں مندا۔ محض ایہناں نوں اپنے نفع تے فائدے لئی ورتتا جاندا ہے نیں۔ ایہناں مختلف گروہاں دے نظریات تے عقائد وچ اختلاف تے جنوراں دے حقوق تے حیثیت بارے چوکی معلومات نہ ہون پاروں ہن تیکر جنوراں نوں اوہ حقوق تے اہمیت نہیں دتی گئی جیہڑا ایہناں دا اصل حق اے۔

دنیا دے مختلف دھرم دا مطالعہ کرن توں پتا لگدا اے پئی تقریباً سارے مذہباں نے انسانی لوڑاں تھوڑاں نوں دیکھ کے جنوراں توں فائدہ چکن نوں جائز قرار دتا۔ تاں ای انسان قدیم زمانے توں ایہناں توں فائدہ چکدا آیا۔ ہندومت دنیا دا سب توں پیچیدہ دھرم اے۔ ہندوواں موجب جنوراں وچ پائی جاوے والی روح اک جتھے توں نکل کے دوجے جتھے وچ جاسکدی اے۔ جد کہ ہندو مت وچ مذہبی تقریباں وچ جنوراں نوں قربان کرن دی اجازت اے۔ آج دے دور وچ وی ہندوواں نوں ایہ تعلیم دتی جاندی اے پئی انسانی روح فیر جم سکدی اے ایہ وڈے یا نکلے جنوراں تھوڑاں تاں حشرات دی صورت وچ وی ظاہر ہو سکدی اے۔ ہندوواں دا عقیدہ اے پئی جتھے اک خول دی حیثیت رکھدا اے جد کہ اصل شے ”روح“ اے جیہڑی کدی وی کسے وی روپ وچ مڑ سکدی اے۔ بدھ مت دے بانی گوتم بدھ وی جنوراں تے رحم، ہمدردی تے شفقت دا قائل سی۔ جین مت دے پیروکار سبزی خوری نوں پسند کردے سن تے جنوراں نوں نقصان اپڑا کے اوہناں توں حاصل ہون والیاں شیواں دے ورتاؤے نوں وی غلط قرار دیندے نیں۔ ایس مذہب نوں منن والیاں دے دل وچ ایہ جذبہ یا عقیدہ ایس قدر سرایت کر گیا پئی اوہ پیراں دے تھلے آون والے کیڑیاں دی حفاظت داوی سر بندھ کردے نیں تاں بے اوہ پیراں تھلے روند کے کسے گناہ دے مرتکب نہ ہوں۔ جین مت مذہب دے پیروکاراں دے جنوراں بارے رکھن والے نظریات دی تشریح محمد سرور نے اپنے مقالے ”اسلام میں جانوروں کے حقوق“ وچ اچ کیتی اے:

”چینی لوگ مہاویر کے نقش قدم پر چلتے ہوئے اپنے راستے کو صاف کرتے جاتے ہیں کہ کہیں ان کے پاؤں کے نیچے حشرات نہ آجائیں پانی بھی چھان کر پیٹتے ہیں کہیں کوئی زندگی نہ تلف ہو جائے ان کے متعلق یہ مشہور ہے یہ لوگ خدا کا تو انکار کرتے ہیں مگر کیڑے مکوڑوں کی افزائش کرتے ہیں جینیوں نے

بعض حالات میں بیمار چوہوں کے لیے بھی شفا خانے قائم کیے ہیں۔“ (6)

سکھ مت دیاں تعلیمات نے وی جنوراں دا احترام کرنا سکھایا اے۔ سکھ جنوراں نال محبت کرن پاروں ایہناں دا گوشت کھان توں پرہیز کردے نیں پر کچھ سکھاں دے نیڑے گوشت کھا دا جا سکدا اے، اوہ جنوراں نوں انساناں دے برابر حقوق دیوں دے قائل نیں۔ غیر الہامی مذاہب خاص طور تے جین مت، ہندو مت تے بدھ مت وچ جنوراں دی بہبود توں متعلق جھڑے تصورات ملدے نیں اوہ باقاعدہ طور تے ایہناں دے مذہبی عقیدیاں تے مبنی نیں۔ وادی سندھ دی تہذیب دے مذہبی اعتقاد وچوں اک ایہ وی سی کہ جنوراں نال احترام تے محبت دا رشتہ قائم رکھنا چاہی دا اے کیوں بے ساڈے وڈ کے مرن مگروں جنوراں دے روپ وچ پرتدے نیں۔ یہودیت وچ وی جنوراں نوں رب دی مخلوق سمجھ کے ایہناں تے شفقت کرنی ضروری اے، پر کیوں بے ایہ انساناں دی خدمت لئی جے نیں تاں ای انسان تے وی ایہناں دی حفاظت کرنا فرض اے۔ ایہناں نے کھڈ لئی جنوراں نوں مارنا جھہنوں ”Hunting for Sports“ کہیا جاندا اے، حرام قرار دتا۔ عیسائیت وچ جنوراں دی بہبود تے تحفظ دی گل کیتی گئی۔ بائبل دے ڈھیر اقتباسات جنوراں نوں نظر انداز کرن توں روکدے نیں۔ بیل تے کھوتے نوں بل وچ جوتن توں منع کیتا۔ جد کہ پالتو تے جنگلی درندیاں نوں وی بے دردی تے ظالمانہ ڈھنگ نال مارن توں روکیا۔ جیویں ہفتے وچ انساناں لئی اک دن آرام تے سکون دا مقرر اے، انج ای جنوراں لئی وی اک دن آرام دا مقرر کیتا۔ بائبل دیاں کئی روایتاں وچ انسان نوں جنوراں نال برابر سلوک کرن دی تلقین کیتی گئی اے۔

بابل دی تہذیب قدیم تہذیبیاں وچوں اک اے۔ قدیم داستاناں وچ بابلی تہذیب دے عجائبات وچوں اک عجوبہ معلق باغ (Hanging Garden) سی جیہڑا بابلی بادشاہ نیبو بوچنڈیز نے اپنی زانی دی یاد وچ بنوایا سی۔ ایہدے وچ نایاب پھل، بوٹیاں توں دکھ نکلے تے نایاب جنور وی رکھے گئے۔ ایہدے توں گوہ لگدا اے پئی بابلی تہذیب وچ جنوراں نال محبت کیتی جاندی سی۔ جد کہ بابل دے قدیم شہر وچ وژن لئی اک وڈا بوہا جیہد انال اشتر گیٹ سی ایہ اج وی آثار قدیمہ دے طور تے موجود اے۔ ایہدیاں اندر لیاں دیواراں تے شیر، سپ، بیل وغیرہ دیاں تصویراں بنیاں ہونیاں نیں۔ کھوج کاراں موجب ایہدے توں بابلی تہذیب وچ جنوراں دے مقام دی دس ملدی اے۔ انج ای رومی تے یونانی تہذیبیاں بارے مشہور اے پئی ایہ جنوراں لئی اپنی ہمدردی، محبت تے جذبیال

نوں لفظاں دی تھیں عملاں توں ظاہر کردے سن، خاص طور تے پالتو جنوراں نال ڈھیر محبت دا اظہار کر کے اوہناں نال ہون والے ظلم توں منع کردے سن۔ یونانی، رومی تے مصری ادبی روایات توں پتہ لگدا پئی پالتو جنوراں نال ایہناں دی محبت لازوال سی تے ایہ اپنے پالتو جنوراں نوں خط پتر وی لکھدے سن۔ اوہناں دی حفاظت کرن والیاں توں خیر خیریت پچھدے سن۔ لیلیانے بوڈسن قدیم رومن ادب وچ یونانیاں تے رومیوں دے جنوراں بارے اچھی دسیاے:

“True care and sincere sympathy for domestic animals also occur in private letters written by farmers, animal owners and keepers in Greco, Roman, Egypt between the third century B.C and the fourth century A.D”.⁽⁷⁾

مصری تہذیب وچ وی جنوراں نوں ڈھیر اچھا مقام حاصل سی تے ایہناں دی باقاعدہ پوجا کیتی جاندی سی، جنوراں نوں قربان کرن دا وی وکھرا ڈھنگ سی۔ قربانی کرن والا قربانی دا گوشت اُچھے پہاڑ تے رکھ دیندا۔ اوہناں دا عقیدہ سی جے آگ اوس نوں کھا جاوے گی تے اوہ قربانی قبول ہو جاندی اے۔ ایس تہذیب دیاں بنیادی روایتاں تے رسماں وچ جنوراں نوں منڈلی تھیں حاصل سی۔ ایہ جنوراں نوں مرن توں بعد وی کفن دفن دے دے دے سن۔ ایس توں وکھ اوہناں دا عقیدہ ایہ وی سی پئی دیوی دیوتا جنوراں دی شکل وچ دوبارہ جم کے دنیا وچ آندے نیں تاں ای اوہ اپنیاں مذہبی عبادت گاہواں دے اندر تے باہر جنوراں دیاں تصویراں تے مجسمے بناندے سن تے ایہناں دی صفائی ستھرائی دا خیال رکھ کے چڑھاوے وی چڑھاندے سن۔ وادی دجلہ تے فرات وچ دو ہزار ورھے پہلاں گھوڑے پالن تے سدھارن دارواج عام سی۔

قدیم تہذیبیاں وچ مویشیاں دی حیثیت وچ ”گال“ خاص طور تے اہم سی۔ اوہناں موجب ایہ مشین وانگر کم کردی اے جیہدے توں انساناں نوں ڈھیر فائدہ اہڑدا اے۔ اچھی ای جے ہندوستانی تہذیب دا جائزہ لینے تے پتہ لگدا اے پئی ایہدے وچ گال، سپ، ہاتھی، باندر تے بگلی شیرنوں مقدس سمجھ کے ایہناں دی پوجا کیتی جاندی اے۔ گنیشا (Ganesha) دیوتا اے جیہدے سر ہاتھی دا اے اچھی ای ہنومان باندر دیوتا اے۔ گال نوں ”گاؤ ماتا“ کہیا جاند اے تے ایہدی پوجا کیتی جاندی اے۔ ناگ دیوتا، ہاتھی دیوتا توں منسوب ڈھیر میلے لگدے نیں تے اوہناں دے ناواں دالنگر وی وڈیا جاند۔ ایس تہذیب دے پیر وکار جنوراں نوں نقصان اہڑان دی تھیں چنگا سلوک کرن نوں ترجیح

دیندے ہیں۔ جد کہ ہندوستانی تہذیب وچ دیوی دیوتاواں نوں خوش کرن لئی دوجے جنوراں دی قربانی دا عام رواج اے۔ جد کہ ”گال ماتا“ دا عقیدہ سبھ توں ودھ اہمیت حاصل کر چکیا اے۔ تاریخ وچ ہندوواں دے گال بارے جذبات تے احساسات ویکھدیاں مغل بادشاہ ظہیر الدین بابر نے اپنے پتر نوں گال نوں مارن تے ذبح کرن توں منع کیتا سی۔ جیہنوں مگروں آون والے بادشاہواں نے وی اپنایا۔ آج وی ہندوواں دے اک گروہ دا عقیدہ اے پئی دیوی تے دیوتا گال وچ رہندے ہیں تاں ای نہ صرف ایہدی پوجا کیتی جاندی اے سگول ایہدے موتر نوں وی مقدس تے باعث شفا سمجھ کے پیتا جاندا اے۔ گال دا گوبر مصنوعی کھاد دی تھال ڈھیر کار آمد اے۔ ہندوستان دے آرٹیکل 48 موجب گال دی حفاظت کرنا حکومت دی ذمہ داری اے جس کارن ملکی فسادات وچ گھانا ہو سکدا اے۔ ایس پکھوں محمد سرور نے لکھیا اے:

”قدیم ہندی تہذیب میں گائے کو بہت زیادہ اہمیت حاصل ہے۔ انگریزی کا لفظ Cow بھی سنسکرت کے لفظ ”گاؤ“ سے نکلا ہے۔ ہندوؤں کا عقیدہ ہے کہ ان کے تمام دیوتا اور دیوتیاں ایک گائے کے اندر رہتی ہیں ہندوستان کی قدیم تہذیب میں گائے کی پرستش کی جاتی تھی گائے کا پیشاب ایک قدرتی کیڑے مار محلول سمجھا جاتا تھا“۔⁽⁸⁾

اسلام دے آون توں پہلاں عربی تہذیب دے لوک وی جنوراں دی عبادت کردے سن تے ڈھیر جنوراں دا گوشت حرام سمجھ کے نہیں کھاندے سن۔ جد کہ جنوراں راہیں جادو ٹونے دار وچ وی عام سی۔ اسلام آون توں پہلاں عرباں وچ جنوراں نوں آپس وچ لڑان تے اوہناں دے اعضاء وڈھن دی وی ریت موجود سی جد کہ دین اسلام توں بعد ایہدی ممانعت ہوئی تے اللہ تعالیٰ نے جنوراں نوں اپنی نشانی قرار دتا۔ اللہ رب العزت نے قرآن المجید وچ جنوراں دیاں قسماں تے اپنی نعمت دا ذکر اچھ کیتا اے:

”اور اللہ نے ہر چلنے پھرنے والے (جاندار) کی پیدائش پانی سے فرمائی پھر ان میں سے بعض وہ ہوئے جو اپنے پیٹ کے بل چلتے ہیں اور ان میں سے بعض وہ ہوئے جو دو پاؤں پر چلتے ہیں اور ان میں سے بعض وہ ہوئے جو چار (پیروں) پر چلتے ہیں اللہ جو چاہتا ہے پیدا فرماتا ہے۔ بے شک اللہ ہر چیز پر

قادر ہے۔“ (10)

اسلام اک مکمل دین حق تے ہدایت اے جہدے آون مگروں دنیا دیاں ساریاں توہم پرستیاں، فرسودہ خیالات، رسماں ریتیاں تے عقیدیاں دامکا ہويا۔ ایس توں پہلاں انسان اک دوجے نوں مکمل حقوق تے تحفظ دیون توں عاری سی جدکہ دین اسلام نے انساناں دے نال نال جنوراں دے حقوق تے تحفظ دا وی سر بندھ کیتا۔ اللہ رب العزت نے قرآن مجید وچ ودھیر آیتاں راہیں جنوراں دے انساناں لئی آن گنت فائدے دے تے انج ای نبی کریم ﷺ نے وی ودھیر حدیثاں تے اپنے عمل راہیں جنوراں نال چنگا ورتاوا کرن دادرس دتا۔ قرآن مجید وچ اوٹھ، گھوڑے، کھوتے، خچر، بکرے، بھید، گال، ویچھے، کتے، شیر، سور، ہاتھی، باندر، گھیاڑ، مچھی، سپ تے ڈڈو دا ذکر ملدا اے۔ قرآن دیاں کجھ سورتاں جنوراں دے ناواں تے نیں جیہناں وچ البقرہ (گال)، انعام (چوپائے)، العنکبوت (گھوڑے ہانپدے ہوتے)، الفیل (ہاتھی) شامل نیں۔ اللہ تعالیٰ نے انساناں نوں تعلیم دتی پئی جنوراں توں ڈھیر مالی، مادی، سماجی، سجاوٹی، جسمانی، اقتصادی، دفاعی تے غذائی فائدے اپڑدے نیں۔ وارث شاہ نے قصہ ”ہیر“ وچ اللہ تعالیٰ دی جنوراں راہیں عطا کرد انعمتاں دا ذکر انج کیتا اے:

سانوں رب نے ددھ تے دیں دتا بچھا کھا لو ناں اتے ہنڈا نو ناہیں (10)

سفر دے دوران وی صحابہ کرمؓ دے نال امت مسلمہ دی تربیت لئی ودھیر واقعات ملدے نیں جیہناں دا تعلق براہ راست جنوراں دے حقوق تے جذبات دا احترام کرنا اے۔ سفر دے دوران جنوراں نوں ویلے ویلے آرام کرن، اوہناں دے کھان پین دا خیال رکھن تے ہریالی ویکھ کے چرن لئی چھڈ دیون تے سست رفتاری پاروں گالی نہ دیون، دودھ دھون ویلے اوہدے نکلے بالال لئی بچاون، ماہیاں توں بالال توں وکھ نہ کرن، اوہناں دے آٹڈے ضائع نہ کرن، اگ نال نہ ساڑن وغیرہ دی سختی نال تلقین کیتی اے جدکہ جنوراں دے شکار دے حوالے نال وی ودھیر حدیثاں بیان ہوئیاں نیں جیہناں دا مقصد انسان نوں انسانیت دے درجے تے فائز کرنا سی۔ ایہو وجہ اے پئی آپ ﷺ دے دور توں لے کے نہ صرف خلفائے راشدین دے دور تیکر سگول آج دے دور وچ وی جنوراں دے حقوق تے مقام نوں مکھ رکھ کے ڈھیر چنگا ورتاوا کرن دا جتن کیتا جاندا اے۔ اوہناں نوں موسم دی شدت توں بچاون توں وکھ علاج تے معالجه دا پد بندھ کرنا انسان اپنا قیمتی فریضہ سمجھدا اے۔ پوری

دنیا وچ لیہناں دے مقام نوں ویکھ کے بہت ساریاں NGOs تے تحفظاتی ادارے دن رات جنوراں دی سیوا وچ مصروف نیں۔ نہ صرف پالتو جنوراں سگوں جنگلی درندیاں تے جنوراں دی حفاظت لئی ڈھیر سرکاری تے نجی ادارے سرگرم نیں جدکہ یورپ، امریکہ تے دیگر ممالک وچ جنوراں دی حفاظت تے بچاؤ لئی ودھیر قانون وی بنائے گئے نیں۔ جیہناں تے سختی نال عمل درآمد کروایا جاندا اے۔ پاکستان ورگے ترقی پذیر ملک نوں اللہ رب العزت نے قدرتی وسائل تے جنگلی حیات نال نوازیاء اے۔ پاکستان وچ پائے جان والے جنوراں وچ مچھاں، گاواں، بھینڈاں، بکریاں، گھوڑے، خچر تے کھوتے وغیرہ شامل نیں۔ جدکہ پنجاب دے جنگلی جنوراں وچ رچھ، باندر، چیتے، ہرن، گدڑ، سور تے مارخور وغیرہ شامل نیں۔ 1973ء دے آئین پاکستان وچ جنگلی حیات دے تحفظ دا قانون وی شامل کیتا گیا سی۔ جیہدے تے 1983ء وچ عمل درآمد کیتا گیا۔ جنگلی حیات دے تحفظ دی ذمہ داری صوبیاں نوں دتی گئی۔ جیہدے مگروں نیشنل پارک تے وائلڈ لائف دے محکمے قائم کیتے گئے۔

مکدی گل ایہ وے پئی جنوراں دی ہر دور، معاشرے، مذہب تے سماج وچ دکھو وکھ حیثیت رہی اے تے ویلا لکھن دے نال نال جنوراں دے حقوق دی حفاظت لئی اقدامات وچ بہتری آئی اے۔ جنور مختلف دوراں تے قوماں دے دیوی دیوتادی حیثیت وچ اہمیت دے حامل رہے نیں۔ جدید دور وچ لیہناں دی افادیت تے انسانی مماثلت کارن سائنس داناں دے ہتھے چڑھے نظر آندے نیں جیہناں تے دن بہ دن نت نویں تجربے کر کے انساناں نوں نہ صرف طب سگوں ہر معاشرتی شعبے وچ وی ڈھیر فائدہ اپڑایا جا رہیا اے۔ جدکہ لیہناں دے اعضاء دی انسانی جتنے اندر پیوند کاری وی جاری اے جس کارن ایہ اپنی حیاتی دے کے انساناں نوں حیاتی دیون دا ذریعہ بن رہے نیں۔ ایہو وجہ اے پئی زمانہ قدیم توں لے کے آون والے زمانے تیکر جنوراں دے وجود، اہمیت، افادیت توں کوئی انکار نہیں کر سکدا۔ 1925ء توں ہر سال 14- اکتوبر نوں عالمی پدھرتے جنوراں دے حقوق دی حفاظت دا اعادہ کیتا جا رہیا اے۔ جیہدے نال عالمی پدھرتے عام لوکاں وچ جنگلی حیات دے تحفظ دا شعور آجا کر کرن وچ ڈھیر مدد مل رہی اے۔

References:

- * P h . D Scholar, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Chairperson Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- 1. Jonathan Crowther- Oxford Advanced Learners Dictionary (Newyork: Oxford University Press,1995)40.
- 2. Al-Quran, Para 21, Surat AL-ANKABOOT(29), Ayat .64
- 3. Abdul Majid Daryabadi, Molana- Hewanat-e-Qurani (Karachi: Majlis Nashriyat Islam, 2006)28.
- 4. Iqbal Salahuddeen (muratib)- Qissa Saif-ul-Malook az Mian Muhammad Bakhsh (Lahore: Azeez Publishers,1996)264.
- 5. <https://en.wikipedia.org/wiki/history-of-animal-rights>
- 6. Sarwer, Muhammad- Islam mein Janwaron ke Haqooq (Maqala Ph.D) (Lahore: Minhaaj University, 2013)73.
- 7. Liliane bodson- The walfare of live stock and work animals an Ancient greece rome (Newyork: Oxford University Press)247.
- 8. Sarwer, Muhammad- Islam mein Janwaron ke Haqooq, 105.
- 9. Al-Quran, Para 18, Surat Al-Noor (24), Ayat no.44-45.
- 10. Abdul Azeez (muratib)- Qissa Heer az Waris Shash (Lahore: Azeez Book Depot, 2008)272.

منسوب دیوان حضرت علیؑ دا پنجابی ترجمہ (تحقیقی، تنقیدی جائزہ)

Abstract:

Deewan-e-Hazrat Ali R.A is popular in Muslim world rather it considers a spiritual monument of Hazrat Ali R.A. Some researchers considers it as a attributed poetry of Hazrat Ali R.A. They claim that there are not evidences who prove it that this Deewan is written by Hazrat Ali. The first part of this article dealt this question, is this Deewan is really written by Hazrat Ali or not and the authenticity of the text of Deewan. Second Part of this article based on a comparative study of some translations by Persian, Urdu and Punjabi languages.

Keywords: Deewan Hazrat Ali, Monument, Research, Text, Translation, Comparative study, Punjabi Language

حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی عربی شاعری دا دیوان صدیاں توں پڑھے لکھے تے عام لوکاں وچ کافی مشہور اے۔ کافی عرصہ ایہو سمجھیا جاندا رہیا کہ ایہ ساری شاعری اوہناں دی ہے۔ عقیدت پاروں ایس شاعری دے ترجمے کئی زبانوں وچ ہوئے۔ لیکن مذکورہ دیوان دی تحقیقی حوالے نال حیثیت نوں پرکھیا نہیں گیا۔ ایس دیوان بارے دو متضاد راواں قائم نیں۔ کجھ سوچواناں دا مننا اے کہ حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی ذات، اس مقام توں بلند اے کہ اوہ شاعری کردے۔ دوجی رائے ایہ ہے کہ حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے رجز سانوں حدیث دیاں کتاباں وچ ملدے نیں۔ جھہڑے اوہناں دی شاعری تے دلالت کردے نیں۔ اس ضمن وچ محققین سیرت دیاں کتاباں وچوں ملن والے کئی شعر دلیل دے طور تے پیش کردے نیں۔ جیویں محمد بن اسحاق بن یسار نے اپنی کتاب ”سیرت ابن اسحاق“ وچ کعب بن اشرف یہودی دے قتل توں بعد حضرت علیؑ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے کجھ شعراں درج کیتے نیں:

عرفت ومن يعتدل يعرف و ایقنت حقاً فلم اصدف

میں نے حق کو پہچان لیا ہے اور جو بھی اعتدال پسند ہو گا اسے معرفت حاصل ہو جائے گی اور میں حق پر یقین رکھتا ہوں اور میں اعراض نہیں کروں گا۔

عن الکلم المحکمات التی من اللہ ذی الرافالاراف
ان محکم کلمات سے جو روف و رحیم خدا کی طرف سے ہیں۔

رسائل تدریس فی المؤمنین نبین اصطفی احمد المصطفی
یہ محکم کلمات ایسے پیغامات ہیں جو مومنین میں پڑھے اور سیکھے جاتے ہیں ان پیغامات کیلئے اللہ تعالیٰ نے حضرت احمد مصطفیٰ ﷺ کو چن لیا۔

فاصبح احمد فینا عزیزا عزیز الماؤ الموقوف
پس حضرت احمد ﷺ ہم میں صاحب عزت قرار پائے، ان کا مقام اور موقف بھی عزیز ہے۔

فیایہا الموعدوہ سفاہا ولم یات خوبا ولم یعنف
اے وہ لوگو جو آنحضرت ﷺ کو اپنی بے وقوفی کی وجہ سے دھمکیاں دیتے ہو حال آں کہ آپ ﷺ زیادتی اور تشدد کرنے والے نہیں۔

الستم تخافون ادنی العذاب وما آمن اللہ کا لاخوف
کیا تم قریب ترین عذاب سے نہیں ڈرتے اور جسے اللہ تعالیٰ کی حفاظت اور امان حاصل ہو وہ اس شخص کی طرح نہیں ہو سکتا جو خوف زدہ ہو۔

وان تصرعوا تحت اسیافہ کمصرع کعب بن الاشرف
اور کیا تم کو اس بات کا ڈر نہیں ہے کہ تمہیں بھی آنحضرت کی تلواروں کے نیچے پھینچا دیا جائے گا جس طرح کعب بن اشرف کو پھینچا کر مارا گیا۔

عدارا ی اللہ طعیانہ فاعرض کالجبل الاجنف
اللہ تعالیٰ نے اس کی سرکشی دیکھی جس کے پیچھے دشمنی کا فرما تھی اور کعب نے ایک بھاگنے والے اونٹ کی طرح اعراض کیا۔

فانزل جبریل فی قتله بوحی الی عبدہ ملطف
اللہ تعالیٰ نے جبریل کو وحی دے کر اپنے لطف و کرم والے بندے یعنی رسول

اللہ ﷺ کی طرف بھیجا کہ وہ کعب بن اشرف کو قتل کر دیں۔

فدس الرسول رسولا اليه بأبيض ذى هيبه مرهف
رسول اللہ ﷺ نے اپنے ایک نمائندے کو جسے آپ ﷺ نے اس مہم پر بھیجا
چچکے سے ایک ہیبت ناک اور کاٹنے والی تلوار دی۔

فباتت عيون له معولات ومن دمع كعب له تذرف
کعب پر نوحہ و ماتم کرنے والی عورتوں کی آنکھیں راتوں کو آنسو بہاتی رہتی ہیں۔
فقلن لاحمد ذرنا قليلا فانا من النوح لم نشتف
اور احمد ﷺ سے کہتی ہیں کہ ہمیں چھوڑ دو ابھی نوحہ کرنے سے ہمیں پوری طرح
تسلی نہیں ہوئی۔

فاجلاهم ثم قال اطعنو دحوراً على رخم الآنف
آنحضرت ﷺ نے انہیں بے دخل کر دیا اور فرمایا یہاں سے کوچ کر جاؤ اور
ذلت و خواری کے ساتھ ناک رگڑتے جاؤ۔

فاجلى النضير الى غربة و كانوا بدار ذوى زخرف
آنحضرت ﷺ نے بنی نضیر کو بھی جلا وطن کر دیا اور وہ غریب الدیار ہو گئے حال
آں کہ وہ اپنے مزین و آراستہ گھروں میں شان و شوکت کے ساتھ رہ رہے تھے۔
الى اذرعات ردا فاوهم على كل ذى دبرا عجب
ان کی جلا وطنی مقام اذرعات کی جانب تھی (جو سرزمین شام میں ایک موضع ہے)
ان کی حالت یہ تھی کہ ان کے اونٹ (سفر کی کوفت سے) زخمی اور کمزور ہو گئے
اور وہ انہی پر ایک دوسرے کے پیچھے بیٹھ کر گئے۔⁽¹⁾

انجے ہی حافظ اسماعیل ابن کثیر نے اپنی کتاب البدایہ و النہایہ و حج غرہ احزاب دے
دوران حضرت علی رضی اللہ عنہ ولولوں پڑھے جاؤں والے کچھ رجزیہ شعراں داتن انج دتا ہے:

لا تعجلن فقد اتاك محيب صوتك غير عاجز
فى نية و بصيرة والصدق منجى كل فائر
انى لا رجو ان اقيم عليك نائحة الجنائز

من ضربة فجلاء يقي ذكرها عند الهزاهز
ترجمہ: جلد بازی نہ کر ایک طاقتور تیرا چیلنج قبول کر کے سامنے آ گیا ہے بہتر نیت
اور بصیرت کے ساتھ، صدق مقال پر فائز و کامیاب کی نجات ہے۔ میں امید رکھتا
ہوں کہ تجھ پہ ماتم پیا کروں، وسیع زخم سے جس کا تذکرہ لڑائیوں میں باقی رہے۔

اعلیٰ تقتم الفوارس هكذا عني و عنهم اخروا اصحابي
اليوم يمنعي الفرار حفيظتي و مصمم في الراس ليس بناي
عبد الجارة من سفاهة راية و عبت رب محمد بصواب
ترجمہ: کیا شاہ سوار مجھ پر اس طرح بڑھ کر وار کرتے ہیں، میرے احباب کو مجھ
سے اور ان سے دور رکھو۔ آج مجھ کو فرار سے میرا غیظ و غضب روک رہا ہے اور
میری استقلال مزاجی جو جدا نہیں ہوتی۔ اس نے اپنی کم عقلی سے بت کی پرستش
کی اور میں نے اپنی صواب دید سے محمد ﷺ کے رب کی عبادت کی۔⁽²⁾

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے اپنی کتاب ”ازالة الخفا عن خلافة الخلفاء“ دے آخری
باب وچ غرہ احزاب وچ پڑھے جاؤں والے اس رجز دے کچھ ہور مصرعے دی درج کیتے نیں:

نصر الحجارة من سفاهة رايه و نصرت رب محمد بصواب
فصورت حين تركة متجولا كالجزع بين دكادك و ردائي
و عفت عن اثوابه ولوانني كنت المقطر بزني اثوابي
لا تحسبن الله خازل دينه و نبيه يا معشر الاحزاب
ترجمہ: اس نے پتھروں کی اپنی عقل کے بھدے پن کی وجہ سے مدد کی اور
میں نے اصابت رائے کے ساتھ رب محمد ﷺ کی مدد کی پھر میں اس وقت
واپس لوٹا جب میں نے اس کو پچھا ڈالا جیسے ریت اور ٹیلے کے اوپر کھجور کا تانا
پڑا ہوا ہو۔ اور میں نے اس کے پیدوں کی طرف سے منہ پھیر لیا اور اگر میں
خون آلود پڑا ہوا ہوتا تو یہ میرے کپڑے کھسوٹ لیتا۔⁽³⁾

غرہ خیبر دے وقت حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جو رجز یہ شعر پڑھے اوہ امام طبری رضی اللہ عنہ نے
اپنی کتاب تاریخ الامم والملوک وچ انج درج کیتے نیں:

انا الذی سمتنی امی حیدر
اکیلکم بالسیف کیل السندرة
لیث بقایات شدید قسورة

ترجمہ: ”میں وہ ہوں کہ میرا نام میری ماں نے حیدر رکھا ہے میں تلوار سے تمہاری اس طرح قطع برید کروں گا جس طرح آک کا درخت کاٹا جاتا ہے میں نہایت ہی تندخوا اور بہادر شیر نیتاں ہوں۔“ (4)

جد حضرت علیؓ نے شاعری ثابت ہو گئی تاں ایہ وی ثابت ہو گیا کہ ایس دیوان دی شاعری دا کوئی نہ کوئی تعلق حضرت علیؓ نال ضرور اے۔ ہندوستانیوں نے دوسری رائے نوں اپنایا، ایہو کارن اے کہ ہندوستان دیاں کئی اہم بولیاں وچ ایس دیوان دا ترجمہ ہویا۔ لیکن تحقیقی حوالے نال جو کم ایران وچ اس دیوان بارے ہو یا اس قسم دا کم شاید پوری دنیا وچ نہ ہو یا ہووے۔ ایس لئی ضروری اے کہ اس دیوان بارے ایران وچ ہوئی تحقیق توں فائدہ چکیا جاوے۔ ایس دیوان بارے دکتز سیدہ مریم روضاتیان اپنی کتاب ”دیوان اشعار منسوب بہ حضرت امیر المؤمنین علیؓ علیہ السلام با ترجمہ منظوم از مولانا شوقی شاعر قرن نهم ہجری“ اپنی تحقیقی رائے انج دیندیاں نیں:

”این دیوان تاکنون بارہا بہ چاپ رسیده و دارای شروع و ترجمہ های بسیار است۔ نزد علاقه مندان بہ این اثر عموماً این پرسش وجود داشته است کہ آیا حضرت علیؓ علیہ السلام شعری سروده اند؟ پاسخ اکثر صاحب نظران اینست کہ منعی در سرودن شعر برای امام معصوم وجود ندارد۔ حضرت علیؓ علیہ السلام در سرودن شعر برای امام معصوم وجود ندارد۔ حضرت علیؓ علیہ السلام در سرودن شعر توانمند بودند و بدان تمثیل می فرمودند و شعرا را تکریم و بہ تعلیم شعر تشویق می کردند۔ ابن رشتیق از ایشان روایت کرده است کہ (الشعر میزان القول) و در بعضی روایات چنین است (الشعر میزان القوم) کہ این ہر دو عبارت نشان دہندہ ارزش شعر نزد آن حضرت است۔ حضرت علیؓ علیہ السلام از شعرا عرض نمی کردند و اگر چنین بود را از تعلیم شعر بہ پسرش منع می کردند۔ حال آنکہ او را تشویق فرمودند کہ قرآن را در کنار شعر بہ او بیاموزد و آموختن قرآن را برتری دادند۔“

بہر حال روشن است کہ این اشعار توسط حضرت علی علیہ السلام گرد آوری نشدہ است بلکہ اردمندان آن حضرت در دورہ های بعد بہ جمع آوری و ترتیب دیوان منسوب بہ ایشان پرداختہ اند۔⁽⁵⁾

ترجمہ: ایس دیوان دے ہُن تک کئی ترجمے تے شروعات چھپ چکے نیں۔ ایس دیوان نال دل چسپی رکھن والے ہمیشہ ایہ سوال پچھدے آئے نیں کہ؛ کیہ حضرت علی علیہ السلام شعری کہندے سن؟ کئی سوجھوان اس سوال دا ایہ جواب دیندے نیں کہ حضرت علی علیہ السلام دی شاعری دا وجود کدھروں وی نہیں ملیا۔ پر اوہ شاعری کرن دی قدرت رکھدے سن تے شعر و ادب دی نمائندگی وی کردے سن ایہو کارن اے کہ اوہ شاعران دا آدروی کردے سن تے اوہناں دی شاعری دی اصلاح کر کے اوہناں دی حوصلہ افزائی وی کردے سن۔ ابن رشتیق اس حوالے نال اوہناں دی روایت بیان کردا اے کہ اوہناں فرمایا ”الشعر میزان القول“ تے کجھ ہور ناں روایتاں وچ انج آیا اے کہ آپ نے فرمایا ”الشعر میزان القوم“ ایہ دوویں روایتاں حضرت علی علیہ السلام دی نگاہ وچ شاعری دی اچھتتا نوں پرگٹ کردیاں نیں۔ حضرت علی علیہ السلام نے کدی وی شاعری توں بچن دی کوشش نہیں کیتی۔ جے کدی انج ہوندا تاں اوہ اپنے پتر نوں شاعری دا علم سکھن توں منع کر دیندے۔ سگوں اوہناں نے تے قرآن دی تعلیم دے نال شاعری سکھن دا آکھیا، پر بہر حال قرآن نوں ودھ اہمیت دتی۔

حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مختلف شاعران دی شاعری دی پرکھ بڑے سچے ڈھنگ نال کردے سن۔ اس بارے اوہناں دی اک روایت اے کہ (خیر اشعر ماکان مثلاً) ایہو کارن اے کہ اوہناں نال منسوب کئی شعر، اکھان دا درجہ رکھدے نیں۔ اس لئی ایہ سوچیا وی نہیں جاسکدا کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ جیہڑے کہ آج کوئی دے عالم تے شجاع سن جدوں کسے میدان جنگ وچ جاندے تاں؛ دشمنان دی صف وچوں آون والے سورمے جیویں کہ عمرو بن عبدود وغیرہ رجزیہ شعر پڑھن تے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ اوہناں دا جواب شاعری وچ نہ دیندے ہون۔ حالانکہ تاریخ دیاں کتاباں وچ اچھاں کئی روایتاں ہن کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اوہناں دے رجزیہ شعراں دے جواب دتے سن۔ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی

شاعری دا انکار، نہج البلاغہ دے ہونڈیاں ہویاں کیویں کیتا جاسکدا اے کہ اس وچ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی تقریر اتنی فصیح تے موزوں اے کہ کئی لوکاں نے ایہنوں نثری شاعری تے کنیاں نے ایہنوں شاعرانہ نثر آکھیا اے۔ ایہناں گلاں نوں سامنے رکھ کے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے دیوان دی شاعری نوں ایہناں وڈاں وچ وڈیا جاسکدا اے۔

- 1- پہلے اوہ شعر یا رجز جھہڑے ساڈے تک تاریخ تے سیرت دیاں معتبر سو میاں راہیں پھنچے۔
- 2- دوجے اوہ شعر جھہڑے دوجیاں شاعراں دے سن لیکن حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنی گفتگو دے دوران ایہناں شعراں نوں لوڑ موجب بطور اکھان ورتیا۔
- 3- تریجے اوہ شعر نہیں جیہناں دے موضوعات حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے خطبے یاں تقریر دے دوران بیان کیتے لیکن بعد دے شاعراں نے ایہناں موضوعات نوں شعری روپ دے دتا۔
- 4- چوتھی قسم دے اوہ شعر نہیں جیہہڑے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی زندگی دے کسے واقعے دے متعلق نیں، پر حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے خود نہیں لکھے سگوں بعد دے شاعراں نے اوہناں دی زندگی دے حالات بیان کرن لگیاں یا اوہناں دی شرح لکھن لگیاں اوہناں نوں موزوں کیتا۔
- 5- پنجویں قسم دے اوہ رجزیہ شعر نہیں جیہہڑے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جنگاں دے دوران اپنے ویریاں دے رجز دا جواب دیوں لئی آکھے۔

بہر حال ایہ گل صاف اے کہ ایہ اشعار خود حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے نہ لکھے تے نہ ہی اوہناں نوں اک تھان سو دھیا، بلکہ اوہناں نال محبت تے عقیدت رکھن والیاں نے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے دور شریف توں بعد ایہناں شعراں نوں اک تھان سو دھ کے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے نال نال منسوب کر دتا۔ ایس لے اقتباس توں ایہ گل ثابت ہوئی کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شاعری کر دے سن۔ اس دیوان وچ موجود شاعری دا کجھ حصہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دا ہی ہے تے کجھ حصہ بعد وچ آون والیاں نے رلا دتا۔ کیمہڑا کلام حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دا ہے تے کیمہڑا بعد والیاں نے رلایا اس بارے کسے نے وی کھوج نہیں کیتی۔ اس جانکاری توں بعد ایہ سوال پیدا ہوندا اے کہ ایس دیوان دا متن ساڈے تک پہنچیا کیویں اس بارے وی سانوں جانکاری ڈاکٹر مریم روضاتیان انج دیندیاں نیں:

”برخی صاحب نظران بر این باورند کہ بخشی از اشعار دیوان، از شعرا دیگری

است کہ تعدادی از آنها نیز علی بن ابی طالب نام داشته اند و بہ صمیمین سبب اشعار آنان در دیوان منسوب بہ حضرت امیر علیہ السلام راہ یافته است۔ از این کسان نام پانزدہ از تن رامی توان شمار کرد کہ چهار تن آنان از رجال و راویان حدیث بوده اند۔ کامل سلمان الجبوری در مقدمہ خود بر تصحیح کتاب انوار العقول این ادعا را رد می کنند و می گوید من در خلال تحقیق در اشعار حضرت علی علیہ السلام حتی یک بیت نیز کہ در زمرہ اینگونه اشعار باشد نیافتم۔ دوین گرد آوری توسط ابوالحسن علی بن احمد بن محمد فنجگر دی نیشاپوری انجام شدہ و (تاج الاشعار) یا (سلوۃ الشیعہ) نام دارد۔ دیوان منسوب بہ امیر المؤمنین علیہ السلام کہ برخی اشعار آن بہ نقل از محمد بن اسحاق صاحب کتاب (السرۃ النبویہ) است و برخی از کتب دیگر استخراج شدہ است۔⁽⁶⁾

ترجمہ: کئی سوچو اناں دا مننا اے کہ اس دیوان وچ شامل کئی شعر دوجے شاعران دے وی ہن۔ جیہناں وچوں کجھ دے نال تے علی بن ابی طالب وی سن ایہو کارن اے کہ ایہناں دا کلام امیر المؤمنین حضرت علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم ول منسوب ہو گیا۔ جیہے پندرہ بندیاں دے نال اکٹھے کیتے جاسکے نیں تے ایہناں وچوں وی چار بندے حدیث دی روایت وی کردے نیں۔ لیکن ایس روایت دے الٹ کامل سلمان الجبوری نے اپنے دیوان دی درنگی کرن سے اس کتاب دے دیباچے وچ ایہ دس پائی اے کہ مینوں اس دیوان دیاں شعراں تے تحقیق کرن دے دوران اُتے کیتی گل بارے کوئی پکا ثبوت نہیں ملیا۔ اس منسوب دیوان دی دوسری سودھ ابوالحسن علی بن محمد فنجگر دی نیشاپوری دی سودھوں منیا جاندا اے جیہنوں تاج الشعراں سلوۃ الشیعہ دے ناواں نال جانی پچھانیا جاندا اے۔

ایس دیوان نول کئی سودھ کاراں نے سودھیا اے، ایہناں سودھاں وچ شعراں دی تعداد تے ایہناں دی ترتیب وچ کافی فرق پایا جاندا اے۔ ایس منسوب دیوان دا ہن تک دا سب توں پُرانا نسخہ عبدالعزیز جلودی دے نسخے نول منیا گیا اے۔ ایس ضمن وچ بھرتوں ودھیا سودھ محمد بن حسین بن بیہقی کبیری نیشاپوری دی اے جیہڑی انوار العقول من اشعار وصی الرسول دے نال جانی

جاندى اسے۔ اوہناں ہی سب توں پہلاں ایس دیوان وچ موجود شعراں نوں ایہناں دے قافیاں دی الف بائی ترتیب موجب مرتب کرن دے نال نال شعراں دے ماخذ تے مصادر داوی ذکر کیتا اسے۔ قطب الدین کیدری، خراسان دے علاقے یتہق دے پینڈ کیدر دے رہن والے سوجھوان سن۔ اوہ دینی تے ادبی علوم دے ماہر سن۔ اوہناں مختلف موضوعات تے کئی کتاباں لکھیاں جیہناں وچوں انوار العقول فی اشعار صی الرسول اہم اسے۔

مولوی قطب الدین کیدری نے ”انوار العقول فی اشعار صی الرسول“ دے نال نال ایس دیوان نوں سو دھیا۔ اس متن نوں سو دھن لئی اوہناں نے ایہناں سومیاں توں لابھ چکيا۔

(الف) تاج الاشعار یا سلوۃ الشیعہ تالیف شیخ ابوالحسن علی بن احمد الفخجری دی۔

(ب) ہبۃ اللہ بن علی بن محمد معروف بہ ابن الشجری دی کتاب الامالی فی العلوم ادب۔

(ج) محمد بن اسحق دی کتاب السیر الانبیاء توں اڈھور کتاباں توں وی کئی شعر قبول کیتے گئے نیں۔

ہُن تک ایہ پتہ چلایا کہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے نال نال منسوب شاعری بارے ایہ وی نہیں کہیا جاسکدا کہ ایہ شاعری اوہناں دی بالکل نہیں تے ایہ وی نہیں کہیا جاسکدا کہ ایہ ساری شاعری اوہناں دی ہی ہے۔ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شاعری کردے سن ایہدے ثبوت سانوں تاریخ تے سیرت دیاں کتاباں وچوں ملدے نیں۔ دوسری گل ایہ کہ اوہناں نوں دوسریاں شاعراں دے کئی شعر زبانی یاد سن جدوں اوہناں نے ایہناں شعراں نوں اپنی تقریر تے تحریر وچ ورتیا تاں لوکاں نوں لگا ایہ اشعار وی حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے ہی نیں۔ انج ایہ شعر نقل در نقل دی روایت توں گزر دے ہوئے ہمیشہ لئی اوہناں دے نال نال ہی منسوب ہو گئے۔ تیسری قسم دے اوہ اشعار نیں جیہڑے بعد دے شاعراں نے ”جان مجھ“ کے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے نال نال منسوب کردتے۔ ایہدی اک وجہ ایہ دی گئی اسے کہ شاید بعد والے کئی شاعراں دے نال ہی علی بن ابی طالب سن ایس لئی سو دھن والیاں نوں تسامح ہو گیا۔ ایہ وجہ کوئی چھدی نہیں، نہ ایہدا کوئی ثبوت ملدا اسے ایس لئی کھوجکاراں نے ایہدی تردید وی کردتی۔ ایہ دیوان حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے وصال توں کافی عرصے بعد عبد العزیز بلودی نے تقریباً چوتھی صدی ہجری وچ سب توں پہلاں سو دھیا، اوہناں دا سو دھیا ہویا نسخہ ایران وچ موجود اسے، ایہو نسخہ سب توں پُرانا اسے۔ سید شریف توں بعد ابوالحسن علی بن احمد بن محمد فخجری نے ایس دیوان نوں دو جی وار چھوویں صدی ہجری وچ سو دھیا۔ سب توں بہترین سو دھ محمد بن حسین یتہقی

دی اے جس داناں ”انوار العقول من اشعار وصی الرسول“ اے۔ بعد وچ ایہ دیوان عتقی واروی چھپیا اودھا تعلق کسے نہ کے حوالے نال اس سودھ نال ضرور رہیا ”یعنی شاعری دا مقصد انسانی زندگی دیاں مختلف پکھاں تے پرتاں نوں سمجھنا رہیا اے۔ ایس سلسلے وچ اگر کسے اتھہہ انسان دی شاعری مل جاوے، جیہڑا مذہبی حوالے نال وی عقیدت جوگ ہووے تاں شاعری دی قدر دون سوائی ہو جاندی اے۔ ایہو دیوان حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نال وی ہو یا۔ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کیوں کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دے اہل بیت وچ وی سن۔ اہل بیت اوہ نیں جیہناں بارے آیت تطہیر نازل ہوئی۔ اہل بیت نال عقیدت اسلام وچ ایمان دا لازمی حصہ اے۔ ایس لئی ایس دیوان دی حیثیت ادب توں ودھ کے مذہبی نوعیت دی ہو گئی اے۔ شاعراں نے حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نال اپنی عقیدت دے اظہار لئی ایس دیوان دے ترجمے اپنی زبان وچ بڑے ذوق تے شوق نال کیئے۔ اوہناں ترجمیاں وچوں ہی اک پنجابی ترجمہ مولوی محمد شاہ الدین قریشی نے تقریباً انہویں صدی عیسوی دے اخیر لے پاء وچ کیتا جیہڑا کہ اللہ والے کی قومی دکان لاہور توں چھپیا۔ اک اردو ترجمہ نامعلوم شاعر دا مارچ 1971ء وچ ایچ۔ ایم۔ سعید کینی پاکستان چوک کراچی توں چھپیا۔ فارسی ترجمہ ”دیوان اشعار منسوب بہ حضرت امیر المؤمنین علی علیہ السلام با ترجمہ منظوم از مولانا شوقی شاعر قرن نہم ہجری“ دے سرناویں بیٹھ تہران توں چھپ چکیا اے۔ اتھتے لیہناں تیناں ترجمیاں دا تقابل کیتا جا رہیا اے۔ تاں جو چاراں زباناں دے مختلف مزاجاں، وسیباں تے معنوی پچھوکڑاں نوں سامنے رکھ کے ترجمے دے عمل نوں سمجھیا جاسکے۔ اس دیوان دا پہلا شعر ایہ ہے:

الناس من جهة التمثال اکفاء ابوہم ادم والام حواء

فارسی ترجمہ:

(7) آدمی از رہ تمثال بہ هم می مانند کہ پدر آدم و حوا ہمہ راشد مادر

اردو ترجمہ:

(8) لوگ بلحاظ صورت یکساں ہیں ان کے باپ آدم اور ماں حوا ہیں

پنجابی ترجمہ:

اکو جیہے نے سب بندے ظاہر صورت اندر

(9) باپ اوہناں دا آدم تے ماں حوا ہے برابر

فارسی مترجم نے الناس دا ترجمہ ”آدمی“ کیتا اے۔ جد کہ اُردو مترجم نے اصل متن دے نیڑے نیڑے پہنچن لئی ”لوگ“ دا لفظ ورتیا اے۔ پنجابی مترجم نے ”بندے“ ورتیا اے۔ فارسی مترجم نے ”آدمی“ لفظ ہی جمع دے معنیاں وچ ورت لیا اے کیوں کہ اوہدی زبان اوہنوں ایہ گنجائش دیندی سی۔ جد کہ اُردو مترجم نے ”لوگ“ لفظ ”الناس“ دے مترادف ورتیا اے۔ پنجابی مترجم نے فارسی لفظ ”بندہ“ دی پنجابی ترکیب ”بندے“ لکھیا اے۔ ایہ لفظ الناس دی معنویت دے نیڑے ہے۔ انجے ای ”من جہۃ التمثال“ دا فارسی ترجمہ ”از رہ تمثال“ اے۔ ایہ ترجمہ فارسی قاری لئی وی مشکل اے کیوں کہ عربی وچ جہت تے تمثال عامی زبان وچ اپنے فلسفیانہ معنوی پچھو کڑ توں پچھا چھڈا کے ورتیندے نیں۔ جد کہ فارسی وچ ”جہت“ تے ”مثال“ جیسے لفظ کافی پیچیدہ معنویت رکھدے نیں۔ ایسے حقیقت نوں سمجھدیاں اُردو مترجم نے لفظ ”بہ لحاظ صورت“ دی ورتوں کیتی۔ جد کہ پنجابی مترجم نے ”ظاہر صورت اندر“ دا ترجمہ آپس وچ اچ گنھ کے کیتا اے کہ فارسی تے اُردو وچ جھہڑی و تھ آری سی اوہ مک گئی اے۔ عربی لفظ ”اکفا“ دے معنی ”ہمسر“ تے برابر دے نیں۔ سورہ اخلاص وچ ”کَفُوًّا اٰحَدًا“ اسے پاسے اشارہ کردا اے۔ لیکن فارسی مترجم نے ”مانند“ دا لفظ لیا کے اک مشابہت قائم کر دتی اے حال آں کہ عربی متن دی مراد یکسانیت تے برابری اے۔ کفاء دی جو معنوی بلاغت، یکساں تے اکو جیسے نال ہو رہی اے اوہ مانند نال ممکن نہیں۔ کیوں کہ مانند اصل وچ حرف تشبیہ دے طور تے ورتیندا اے تے تشبیہ کسے اک گن دی سانجھ پاروں وی قائم ہو سکدی اے۔ عربی متن وچ کامل برابری مراد اے۔ ایس لئی اکو جیسے تے یکساں زیادہ بہتر معنی دے رہے نیں۔ دوسرے مصرعے وچ چونہہ زباناں دی گرامر نے اپو اپنا کمال دکھایا اے۔ ”ہُم“ لفظ جمع حاضر و غائب دوہاں لئی ورتیندا اے یعنی ”سب“ لئی فارسی مترجم نے اس ”ہُم“ دے مترادف ”ہمہ“ لفظ ورتیا جیہڑا صوتی طور تے ”ہُم“ نال میل کھاند اے۔ جد کہ اُردو تے پنجابی مترجمین نے ”اُن“ تے ”اوہناں“ دے اسمائے نکرہ نوں اسمائے اشارہ بنا کے اوہناں دی نسبت ”لوگ“ تے ”بندے“ ول کر دتی اے۔ جیہدے نال اک شاعرانہ لطافت پیدا ہو گئی اے۔ اک ہور شعر اچ اے کہ:

دع ذکرهن فما لهن وفا ریح الصبا و عهودهن سواء
یکسرن قلبک ثم لا یجبرنه قلوبهن من الوفاء خلاء

فارسی ترجمہ انج اے:

بمان ذکر زنان بی وفا را کہ عہد جملہ چون باد صبا شد
دلت را بشکنند و خوش نسازند دل این جملہ خالی از وفا شد (10)

اُردو ترجمہ:

ان کا ذکر چھوڑ کیوں کہ ان میں کچھ بھی وفا نہیں ہے
باد صبا اور دونوں کی ایک سی حالت ہے
تمہارے دلوں کو توڑتی ہیں پھر اس کو جوڑتی نہیں
اور ان کے قلوب وفاداری سے خالی ہیں (11)

پنجابی ترجمہ:

سٹ، پدے چھڈ انہاں دا جیہناں نہیں وفائی
برد برابر عہد انہاندا تے جو باد صبائی
توڑن تے نہ جوڑن مڑ کے دل تیریدے تائیں
عہد وفاؤں دل انہاندے خالی نے ہر رائیں (12)

عربی متن وچ ”صُن“ دی اضافت نال عورتاں دا ذکر کنائے نال آیا اے لیکن فارسی مترجم نے واضح طور تے ”زنان“ دا لفظ ورت کے اوس کنائے دا سواد بکر بکر اکر دتا اے۔ جد کہ اُردو شاعر نے دوسرے مصرعے وچ ”جوڑتی“ دا صیغہ لیا کے صرف اشارہ ہی کیتا اے۔ اُردو مترجم نثری ترجمہ کر رہیا اے جد کہ فارسی تے پنجابی مترجم شعری روپ وچ ترجمہ کر رہے سن۔ پنجابی مترجم نے عربی متن والی تخصیص نوں قائم نہیں رکھیا بلکہ ”انہاندا تے انہاندے“ جیسے صیغے لیا کے اصل مراد نوں مچھول بنا دتا اے۔ اک معنوی پہلو ایہ وی ہو سکد اے کہ پنجابی مترجم نے بے وفا مجھین (عورت یا مرد یا دوویں ہوں) دی معنویت ودھاون دی خاطر عورت یاں مرد دی تخصیص نہیں کیتی۔ تاں ایہ وی گل چھدی نہیں کیوں کہ مترجم داکم ”تن“ نوں بغیر کسے وادھے گھائے دے لوکائی تک پہنچانا اے۔ اس شعر تے پنجابی مترجم ایس اصول دی پابندی نہیں کر سکیا۔ پہلے شعر دے دوسرے مصرعے وچ اک ہور کمی ایہ رہ گئی اے کہ پنجابی مترجم نے بحر دے رکن پورے کرن لئی ”برد برابر“ دی ترکیب دا اضافہ کر دتا اے۔

عربی متن:

لبیک لبیک انت مولاہ فارحم عبیداً الیک ملجاہ

فارسی ترجمہ:

ای تو مولای کسی کو می زند لبیک را رحم کن بر بندہ ای کو را سوی تست التجا (13)

اردو ترجمہ:

حاضر ہوں حاضر ہوں تو ہی میرا مالک ہے
اپنے ناپیڑ بندے پر رحم فرما تو ہی اس کی جائے پناہ ہے (14)

پنجابی ترجمہ:

حاضر ہاں میں حاضر دم دم تے توں مولا میرا
رحم کما بندے تے جو توں پناہ میں میرا (15)

فارسی شاعر بحر دے رکن پورے کرن لئی اک مختصر جیہے مضمون نوں لما تے پیچیدہ کر گیا
اے۔ اے ای ”ملجا“ دا ترجمہ فارسی مترجم نے کیتا ای نہیں بلکہ ”التجا“ دی نسبت قادر مطلق ول کیتی
اے۔ حالانکہ صاحب متن اوہدی صفت ملجانوں یاد کر رہے نیں۔ اردو ترجمہ متن دے نزدیک تے ہے
لیکن اک تے نثری ہے تے دو جاتن والا اختصار قائم نہیں رہیا۔ پنجابی مترجم نے ترجمہ دیاں ساریاں
لوڑاں پوریاں کرن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔

عربی ادبیات دے متنی محققین دے ذمے ایہ ذمے داری ہے کہ اوہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے
اس دیوان بارے کھوج کرن۔ اس بارے جتنے وی تحقیقی سوال اٹھدے نیں اوہناں دے جواب
لہین دی کوشش کرن۔ ترجمہ پکھوں دیکھیا جاوے تاں ایہ فیصلہ تے نہیں سنایا جاسکدا کہ کیتھڑا
ترجمہ کامل ترجمہ اے۔ پر ایہ ضرور کہیا جاسکدا اے کہ ہر زبان دے مترجم نے کمال عقیدت نال
ترجمہ کرن لگیاں اپنیاں ساریاں ادبی صلاحیتاں دی ورتوں سچے ڈھنگ نال کیتی اے۔ ہر ترجمہ وچ
کئی گن وی ملدے نیں تے کدھرے کدھرے کوئی جھول وی رہ گیا اے۔ لیکن اک عام قاری جدول
لسانی تے گرامری پابندیاں توں آزاد ہو کے اپنی زبان دا ترجمہ پڑھدا اے تاں بے شک اوہ اس
تت تائیں اپڑ جاندا اے جیہہنوں اسیں مفہوم آکھ سکدے ہاں۔

References:

- * Lecturer Punjabi: Government Associate College Rahwali, Gujranwala
- 1- Ibn e Ishaq- Seerat Ibn-e-Ishaq (New Delhi: Mili Publications, 2009)437.
 - 2- Ibn e Kaseer- Tareekh Ibn e Kaseer (Karachi: Dar ul Ishaq, 2008)501.
 - 3- Shah Wali Ullah- Izalat ul Khafa an Khilafat ul Khulfa (Lahore: Shah Nafees Academy, 2011)46.
 - 4- Imam Tibri- Tareekh e Tibri (Karachi: Nafees Academy, 2004) 276
 - 5- Syeda Maryam Rozatyan, Dr. Deewan e Ashaar mansoob bah Hazrat Ameer ul Maumineen Ali A.S (Tehran: Danishgah e Tehran, 1383) XLI-XLV
 - 6- As Above, XLIII to XLV
 - 7- As Above, 3
 - 8- Diwan Hazrat Ali Mutrajam Urdu (Karachi: H M Saeed Company, 1971)2.
 - 9- Muhammad Shah ud Din, Molvi. Diwan Amir ul Momineen (Lahore: Allah waley ki Qaumi Dukaan)13.
 - 10- Syeda Maryam Rozatyan, Dr.- Deewan e Ashaar mansoob bah Hazrat Ameer ul Maumineen Ali A.S (Tehran: Danishgah e Tehran, 1383)5.
 - 11- Diwan Hazrat Ali (Karachi: H M Saeed Company, 1971)4.
 - 12- Muhammad Shah ud Din, Molvi. Diwan Amir ul Momineen (Lahore: Allah waley ki Qaumi Dukaan)17.
 - 13- Syeda Maryam Rozatyan, Dr.- Deewan e Ashaar Mansoob bah Hazrat Ameer ul Maumineen Ali A.S (Tehran: Danishgah e Tehran, 1383)6.
 - 14- Diwan Hazrat Ali (Karachi: H M Saeed Company, 1971)7.
 - 15- Muhammad Shah ud Din, Molvi. Diwan Amir ul Momineen (Lahore: Allah waley ki Qaumi Dukaan)22.

ندیر احمد ز اهددی پنجابی شاعری دے فنی تے فکری پہلو

Abstract:

Mr. Nazir Ahmad Zahid was modern Poet of Punjabi & Urdu, He used his soft imagines for poetry of both languages. Poetry has vast canvas for his well writers in the same sense Mr. Nazir Ahmad Zahid scrutinized himself in the poetry field i.e. Hamd, Naat, Ghazal, Geet, and Couplet. Especially he wrote Punjabi Ghazal that is called real master quality of poetry of rural life. He was fully sensitive about using Radeef, Qafia, Matla, Maqta, Tashbeeh, Talmeeh, Istayra and other senses which are essential for poetry. A poetry reader may see natural atmosphere, culture of Punjab and mutual relations of poor and rich families of punjab through his poetry. He underscored the Capitalism system which is notable sense in his ghazal, he wanted to remove this society separation system. Meanwhile he is trusted / faithful of real traditions of Islamic equality rules. He also sings sweet songs of love and chirps like birds for inner beauty of a person. In this materialistic world his creative poetry gives us the lesson of humanity. By reading and focusing on his poetry, we may see the total punjab and problems of Punjabis. His poetry is a live picture of punjab. May Allah Almighty bestowed his soul with showers of blessings in Jannat!

Keyword: Well writers, Scrutinized, Couplet, Underscored, Capitalism System, Trusted/ faithful, Chirps, Materialistic, Creative Poetry.

نذیر احمد زاہد 01 جنوری 1960ء جمعے والے دن فضل دین بھٹی تے برکت بی بی دے گھر محلہ اسٹیشن کنگن پور گلی محمد حسین چکی والی وچ پیدا ہوئے۔ اصل ناں نذیر احمد تے تخلص زاہد ورتدے سن۔ والد دے پیشے پاروں اوہناں دی اَن مغل ترکان پے گئی۔ ایہ خاندان ضلع فیروز پور انڈیا دے اک پنڈ ”باہے“ توں ہجرت کر کے آیا سی۔ زاہد ہوراں ابتدائی دینی تعلیم اپنی والدہ کولوں حاصل کیتی۔ قرآن دی تعلیم اوس ویلے دے معروف دینی مدرسے کنگن پور توں حاصل کیتی۔ اوہناں کوٹ بسم اللہ دے سرکاری سکول وچ اٹھویں تائیں تعلیم حاصل کیتی۔ گھریلو مجبوریوں پاروں سکول چھڈ کے اپنے والد نال ترکاناں داکم کرن لگ پئے۔

ترکھانی پیشہ زیادہ دیر جاری نہ رکھ سکے تے پاکستان ریجرز وچ بطور سپاہی شمولیت اختیار کر لئی۔ 1982ء وچ ایس نوکری نول وی چھڈ دتا تے کنگن پور آ کے فوٹو گرافی دی تربیت حاصل کر کے ایس پیشہ نال جُڑ گئے۔ کیمرا بینی توں علاوہ ہتھ نال وی چمکیاں تصویراں بنا لیندے سن، اپنے پیشہ بارے اوہناں دا شعر اے:

جد توں مینوں ول دے تصویراں دے

فیر میں رانجھے کئی بنائے ہیراں دے (1)

نذیر احمد زاہد نے علاقائی سطح تے پنجابی ادب واسطے بہت سارے کم کیتے۔ اوہ بیک وقت شاعر، نثر نگار، ہدایت کار تے اداکار سن۔ ساری حیاتی ادب دی خدمت کرن والا ایہ فن کار دل دی بیماری پاروں مورخہ 25 جنوری 2018ء جمعرات دے دن دنیا توں چلانا کر گیا۔ ایس ادبی سیوک دی تدفین ریجرز قبرستان، کنگن پور وچ کیتی گئی۔ زاہد دی شاعری دے کل پیچ (5) مجموعے چھپے نیں جیہہناں دی ترتیب زمانی لحاظ نال ایس طرح اے:

- 1۔ جن دا پرچھاواں، پنجابی شاعری 1996، ابراہیم اینڈ سنز، یکی گیٹ لاہور
- 2۔ جند تیبے لیبندی رہی، پنجابی شاعری 2006، روشن خیال پبلشرز، 7۔ اے سٹریٹ 6، کوچہ محمدی، سلطانپورہ، لاہور
- 3۔ اور تنہائی کیا ہوگی، اردو شاعری، 2009، روشن خیال پبلشرز، 7۔ اے سٹریٹ 6، کوچہ محمدی، سلطانپورہ، لاہور
- 4۔ ادریواں اکھ دا، پنجابی شاعری، 2010، پنجابی مرکز 7۔ اے سٹریٹ 6، کوچہ محمدی، سلطانپورہ

لاہور

5۔ آنکھیں بادل اور دریا، اُردو شاعری، 2017، ناشر لکھے شاہ، ادبی سنگت، قصور

اک شاعر دی اکھنوں جدوں حُن لبھ جاندا اے تاں اوس دے جذبات چل جانداے نیں۔ لبھناں جھلے ہوئے جذبیاں نوں سوہنے تے سچے اکھردان کر کے شاعری دی بنیاد رکھی جاندی اے، شاعری وچ عورت نوں شروع توں ای نمایاں مقام حاصل اے ایس دے باوجود ہر قوم دی تہذیب وچ نسوانی حُن نوں پرکھن لئی دکھو دکھ زاویے نیں۔ جیویں جاپانی قوم ”نکے پیراں“ نوں اک سوانی دے حُن دی علامت سمجھدی اے۔ دو جیاں کئی تہذیبیاں وچ لمی صراحی ورگی گردن، تیز نین نقش، پتلے پتلے ہونٹ، مخروطی انگلیاں تے قد و قامت نوں حُن دا معیار سمجھیا جاندا اے۔ نذیر احمد زاہد دی اپنے خیالات نوں محبوب دے حُن نال انج سجانداے نیں:

اکھ دا کج ڈلھے تے میں ویکھاں

زُلف دا گنڈل کھلے تے میں ویکھاں⁽²⁾

دنیا دے کسی وی ادب وچ لکھیا گیا کلام بھانویں منظوم ہووے یا نثری اوس دی پکیائی تے اچھتتا دا اندازہ فنکارانہ مہارت نوں پرکھ کے کمیٹا جاندا اے۔ فن پارے نوں زبان دے موتیاں ورگے اکھراں نال سجایا جاندا اے تے اک شاعر زبان دے ڈونگھے پانیاں وچوں اکھراں دے موتی کدھ لیاون دافن بہ خوبی جان دا ہوندا اے۔ شعراں دیاں لڑیاں وچ موتی پروں والی شے زبان ہوندی اے تے زبان دے خوبصورت چناؤ پاروں ای شاعر اپنے دلی جذبات آنکھن دا چارہ کردا اے نذیر احمد زاہد دے ایس خوبصورت چناؤ دا نمونہ ویکھو:

چن دا پرچھاواں لبھنا چاہنا واں

دیاں ہونیاں ہاواں لبھنا چاہنا واں

میں تے مرزے وانگوں کلا مرنا نایں

آل دوالے بانہواں لبھنا چاہنا واں⁽³⁾

نذیر احمد زاہد دے کلام وچوں سانوں سچے جذبیاں دے نال نال چھگیاں اُمیدیاں وی لبھدیاں نیں۔ کیوں بے حیاتی دی اُساہ بندی امیدیاں تے ہوندی اے جیکر اُمیدیاں مک جاوون تاں حیاتی دا پیٹھا وی مک جاندا اے۔ زاہد کول وی اک اُمید اے تے اوہ اپنی ایس امید دا اظہار انج

کردے ہیں:

غالی بانہواں کج چھنکاوے اوہندے پنڈ و نجارا کوئی نہیں
 ساہواں دی ہن لوڑ وی کمیہ اے آس امید سہارا کوئی نہیں
 غالی پتھر کس کم آونے پانی مٹی گارا کوئی نہیں
 اوہدی یاد نوں سانہجھ کے رکھیا زاہد ہور سہارا کوئی نہیں⁽⁴⁾

زاہد دا زیادہ تر کلام سانوں غزل دی شکل وچ نظر آوند اے ایس توں علاوہ اوہناں نظم تے گیت نگاری وچ وی طبع آزمائی کیتی اے پر اوہناں دی طبیعت دا زیادہ تر میلان پنجابی غزل گوئی ول ای رہیا اے۔ غزل عربی زبان دا لفظ اے جس دے معنی ہرن یاں ہرن دی درد ملی چیک دے نیں۔⁽⁵⁾ ایس توں علاوہ اصطلاحی معنیاں وچ غزل نوں زانیاں نال گلاں باتاں کرنا، زانیاں دی گل کرنا،⁽⁶⁾ حسن دی سلاہنا کرنا وغیرہ وی آکھیا گیا اے⁽⁷⁾ تے غزل نوں ایرانی گیت چامہ نال وی جوڑیا گیا اے۔⁽⁸⁾ بہر حال غزل دا مقصد آج دے جدید دور وچ صرف عاشقانہ خیالات دا پرچار ای نہیں رہیا سگول ایہنے معاشرے دے کئی دوجے معاشی، سماجی، نفسیاتی، مذہبی، صوفیانہ تے فطری مسائل دی عکس بندی کیتی اے۔ ایہ سارے مسائل اپنی جگہ پر فیروں غزل لکھن واسطے کجھ بنیادی اصول و ضوابط دی پابندی لازمی اے وگرنہ شاعری بے مزہ ہو جاندی اے تے کیتی ہوئی محنت دا کوئی ثمر نہیں ملد۔ ایہناں بنیادی اصولاں وچ ردیف، قافیہ، مطلع، مقطع، تلمیحات، استعارہ کنایہ، علم صنائع بدائع نوں مدنظر رکھیا جاندا اے تاں شاعری وزن دار ہوندی اے۔ نذیر احمد زاہد دا کلام فنی محاسن نال بھر پور اے مثال پاروں کلام وچ لفظی بندش تے بحر دی پکیائی دا خوبصورت انداز اک غزل راہیں بطور نمونہ پیش اے:

تیرے اک بھروسے آتے جیون سارا گال لیا
 کمیہ پتا سی وچ حیاتی ناگ ہجر دا پال لیا
 میرا صدق خدا دے وانگوں تیرے آتے بہتا سی
 جد وی رب نوں یاد میں کیتا تیرا ناں وی نال لیا
 لیکھاں کولوں پتیاں ہونیاں خُشیاں تینوں دتیاں سن
 اپنے لئی میں رب دی قسمے ماضی ورگا حال لیا

میں ہاں اوسے دردا منگتا جتھے مشکل رہندی نہیں
مشکل ویلا سرتے آیا ذکر کیتا تے نال لیا
چان وڈن لئی میں زاہد کھڑی کوشش کیتی نہیں

وچ وجود دے بالن سی جواک اک کر کے بال لیا⁽⁹⁾

نذیر احمد زاہد دے کلام دا لہجہ ٹھیٹھ مرکزی پنجابی لہجہ اے۔ زبان سادہ تے من کھجیوں اے
چھیتی سمجھ آجاون والے عام ورتوں دے لفظاں دا چناؤ کیتا گیا اے۔ ایس لہجے نوں پورے پنجاب توں
علاوہ پاکستان دے ہر کونے وچ سمجھیا تے سُنیا جاند اے۔
مرکزی لہجے دی اک چون ویکھو:

ناز خرے اداواں بھ توں چنگیاں نیں ونگاں بھریاں بانہواں بھ توں چنگیاں نیں
چال وی تیری ہرنی وانگوں لگدی اے تریں جتھے اوہ راہواں بھ توں چنگیاں نیں
گت وی تیری سپ دے وانگوں شوکدی اے زلفاں وانگ گھٹاواں بھ توں چنگیاں نیں
تیرے ہیاں خُشیاں جیکر ملدیاں نیں غصے نال سزاواں بھ توں چنگیاں نیں
مینوں جھہڑیاں جاون ویلے دتیاں سی زاہد اوہ دُعاواں بھ توں چنگیاں نیں⁽¹⁰⁾
نذیر احمد زاہد نے جتھے لہجے تے اسلوب بیان دا ڈھیر خیال رکھیا اے او تھے ای نئی بحر دا
استعمال کر کے وڈے خیالات نوں بیان کر چھڈیا اے۔ جیوں دیہاڑے گزارن واسطے کجھ برداشت
کرنا پیندا اے۔ کھہڑیاں کھہڑیاں اوکڑاں جرنیاں پیندیاں نیں فیر کدھرے جا کے جیوں دی ایس
آزمائش وچ انسان کامیاب ہوندا اے۔ زاہد ہور میں حیاتی دے تلخ تجربات نوں ایساں اُلیکدے
نے:

کد میں نیت نیتی سی ضد وچ آکے پیتی سی
روکے ہیا، ہس کے رویا خورے کجھ کجھ پیتی سی
کھڑی گل توں رے او کھڑی گل میں کیتی سی
ہارے چکھے تاڑیاں نیں کد میں بازی جیتی سی
زاہد تن لکاؤن لئی چادر پاٹی سیتی سی⁽¹¹⁾

کے وی شاعر دے قادر الکلام ہون واسطے ضروری اے کہ اوس دے کلام وچ ردیف قافیے

دی بندش لازمی ہووے۔ نہیں تے کلام ناقص تصور کیتا جاندا اے، جیہڑا کہے وی قاری دی توجہ حاصل کرن توں قاصر رہندا اے تے بغیر مقصد توں ہوندا اے۔ ردیف قافیے دی بندش دا اک خوبصورت ثبوت بیٹھاں درج اے:

کون کسے دا واہرو اے	ہر کوئی ایتھے ماڑو اے
غوطے کھا کے مریا اے	گدا سی پئی تازو اے
عشق دی بازی لا بیٹھا اے	زندگی وی ہن ہارو اے
نت نویں اوہ فیشن کردا	گدا کسے نوں چارو اے
عشق دی مرض دا دنیا تے	زاہد کوئی نہ داڑو اے ⁽¹²⁾

زاہد دے کلام وچ سانوں جذبات نگاری دا جیہڑا کچھ ملدا اے اوہدے پاروں کلام دے حسن وچ اک نکھار پیدا ہو جاندا اے جذبات نگاری بیٹھ لکھی ہوئی غزل ملاحظہ کرو:

اِنج گدا اے جنڈے تیرے نال نبھا نہیں ہونا
 اوہدا ذکر نہ کیتا تے فر دوجا ساہ نہیں ہونا
 عشق عبادت دے وچ کعبہ دسا چارے پاسے
 سجن بیکر نہ دیا تے فرض ادا نہیں ہونا
 کل تکر تے نال میرے سین اِنج کبھی تینوں بنیاں
 توں تے قسماں کھاندا میں بنی کدے جدا نہیں ہونا
 آساں رکھ کے جس دے درتوں خالی جھولی آئے
 بندا سی نال پاگل جھلیا اوہ خدا نہیں ہونا
 تینوں کھلی چھٹی دتی ٹر جا جتھے مرضی
 میرے کولوں ایس توں ودھ کے ہور حیا نہیں ہونا
 عیباں والی نگری دے وچ اک وی زاہد پچیا نہیں

میرا تے ایمان اے زاہد شہر تباہ نہیں ہونا⁽¹³⁾

تمثیل نگاری نال کلام وچ پہنچگی پیدا کیتی جاندی اے ایس فن دی ورتوں نال شاعر دے وسیع العلم ہون دا اندازہ ہوندا اے، زاہد دے کلام وچ ایس فنی کچھ دی جھلک وی نظر آوندی

اے۔ اوہناں دی اک غزل دے مقطع وچ منافقت تے بڑی خصلت والے انساناں دی تندیا نچ
لہدی اے:

باغاں وچ کوڑ تئے دی ول نہیں چنگی ہوندى
جسراں کوڑے بندے دی کوئی گل نہیں چنگی ہوندى⁽¹⁴⁾

ایسے فن دی مثال میاں محمد بخشؒ ہوراں دے کلام وچوں سانوں لہدی اے، اجہیے بڑے
بندے بارے لکھدے نیں:

نیچاں دی آشنائی کولوں فیض کسے نہیں پایا
ککر تے اگور چڑھایا ہر گچھا زخمایا⁽¹⁵⁾

اک ہور جگہ تے تمثیل نگاری دی خوبصورت مثال دیکھو کہ پھلاں دی نزاکت پاروں حیاتی
بہت تھوڑی ہوندى اے۔ نچ ای اک انسان دی حیاتی دا کوئی وساہ نہیں تے جیہڑا جوانی دا جو بن
اے اوہ اک پھل دی مانند اے جیہڑا صرف اک دن واسطے اپنے پورے جو بن تے ہوندا اے
ایداں ای انسانی جو بن دی مثال اے جیہڑا ڈھلدى چھاں وانگر ہوندا اے ویسے وی دنیا دی اک
ریت اے کہ سدا چڑھدے سورج نوں سلاماں کردی اے۔ زاہد اپنے کلام وچ ایس دی اک مثال
پیش کردے نیں:

پھلاں پیراں بیٹھ اے زلنا بے شک سجرے ہارتے دن نیں
جو بن ڈھلدى چھاں دے وانگر اج کل اکھ تلوار تے دن نیں⁽¹⁶⁾

فنی خوبیاں وچ صنعتِ مبالغہ دا استعمال بڑا اہم خیال کہیتا جاندا اے کیوں جے اجہی
صنعت دے استعمال پاروں شعر دیاں معنوی خوبیاں وچ چوکھا وادھا ہو جاندا اے۔ صنعتِ مبالغہ
دے استعمال والی اک غزل دیکھو:

نخرے ناز اداواں سبھ توں چنگیاں نیں
ونگاں بھریاں باہواں سبھ توں چنگیاں نیں
چال وی تیری ہرنی وانگوں لگدی اے
ٹریں جتھے اوہ راہواں سبھ توں چنگیاں نیں
گت وی تیری سپ دے وانگوں شوکدی اے

زلفاں وانگ گھٹاواں سبھ توں چنگیاں نیں
تیرے ہسیاں خُشیاں جیکر ملدیاں نیں
عُغّے نال سزاواں سبھ توں چنگیاں نیں
مینوں جھڑیاں جاوَن ویلے دتیاں سی
زاہد اوہ دُعاواں سبھ توں چنگیاں نیں⁽¹⁷⁾

ایس توں اڈ زاہد دے کلام وچوں سانوں موسیقیت دا عنصر، معاشرتی دکھاں درداں دے بیانات، اُردو زبان و بیان دے اثرات جیسے فنی جوہری لبھ جان دے نیں جیہناں پاروں کلام دی تاثیر وچ وادھا ہو جاندا اے۔

زاہد توں اپنے معاشرے دی فکر اے۔ اوہناں ایس فکرنوں اپنے وجود دا حصہ بنا لیا اے۔ زاہد جی اک کومل جذبات والے انسان نیں اوہ دکھاں بھرے معاشرے نوں اک اجہمی اکھ نال دیکھن دا چارہ پئے کردے نیں جس نے اوہناں دے وجود دے اندر معاشرے دے درد نوں محسوس کرن دے جذبات پیدا کردتے نیں۔ ایس پاروں اوہناں ہر انسان واسطے بھلائی، سکون، مدد گاری والے جذبات جیسے فکری پہلو دی مناسبت نال اپنی شاعری پیش کیتی اے۔ ایس بھلائی والے فکرنے اوہناں نوں صوفیانہ و چارہ دارا حامل کردتا اے۔ زاہد روحانی درسگاہ وچ تصوف والے نظریات دا سوجھوان نظر آؤندا اے۔ جدوں وی معاشرتی افراتفری، مادہ پرستی، خونی رشتیاں دی ٹٹ بھج تے آپسی وگاڑ، ودھدی ہوئی بے حیائی، زمانے دی خستہ حالی، مال و دولت دی ہوس، انسانی اونچ نیچ، طبقاتی نظام تے نفسانی خواہشات دی پیروی والے عوامل انسان اندر جنم لیددے نیں تاں معاشرے دا پورے دا پورا نظام اندروں بل جاندا اے۔ ایس بے چینی دی حالت نوں دیکھدے ہونیاں اک صوفی یادرویش اپنے اعلیٰ اخلاق نال معاشرے وچ سدھار پیدا کرن دی کوشش کردا اے تے دُوبے پاسے درد مند شاعر اپنی قلم دے ذریعے معاشرے دے سُتے ہوئے ضمیر نوں جگاؤن دا چارہ کردا اے۔ شاعر دا مشاہدہ عام انسان نالوں زیادہ گہرا ہوندا اے۔ ایس پاروں مالک نے اوہنوں چنگے جذبات وی عطا کیئے ہوندے نیں۔ اپنے ایسے جذبات پاروں اوہ قانونِ فطرت تے فطری مناظر دی منظر کشی سچائی نال کردا اے۔

نذیر احمد زاہد دے کلام وچوں ڈھیر سارے فکری پہلو دیکھے جاسکدے نیں۔ اوہ نفسا نفسی

دے عالم وچ ڈبے ہوئے آج دے مادہ پرست انسان نوں دلی سکون تے چین دل پریرنا دیندے
 نیں۔ اوہناں شاعری دی قدیم روایت نوں برقرار رکھدے ہوئے اپنے پراگیاں دا آغاز نعتِ رسول
 مقبول ﷺ توں کیتا اے کیوں جے پریشان لوکانی تے بے چین زندگیاں نوں سکون عطاء کرن والی
 ہستی حضرت محمد ﷺ نیں۔ ایس پاروں اوہناں نے خوبصورت نعت دا ہدیہ آقا ﷺ دی بارگاہ وچ
 پیش کر کے اپنیاں حاجتاں تے مجبوریاں پیش کیتیاں نیں۔ اوہناں نوں یقین اے کہ دکھی انسانیت دی
 غم خوار صرف اک ذاتِ مقدس محمد ﷺ اے۔ ایس لئی اوہ بارگاہِ رسالت ﷺ وچ استغاثہ اُجّ پیش
 کردے نیں:

جد میرے حضور ﷺ دا پیغام آوے گا دکھیاں دے دل نوں آرام آوے گا
 ہر دم تیرا ذکر کردا اے امتی ساہواں نال پڑھدا سلام آوے گا
 بُن تے بلا لو آقا ﷺ بڑی دیر ہوگئی اے چاواں نال بھجدا غلام آوے گا
 زاہد حضور ﷺ توں میں جند واراں گا دل نوں سکون تے آرام آوے گا⁽¹⁸⁾

سماجی روگاں وچوں اک روگ امیری غریبی والا اے، جیہڑا سماج دیاں جواں نوں
 سیونک وانگوں اندر اندر کھادی جاندا اے تے سماج کھوکھلا ہوندا جاندا اے۔ زاہد نوں فکر اے پتی
 ایس عدم مساوات والے نظام دی مضبوطی پاروں غریب تے کسان پس کے رہ جاوے گا۔ ایس اجارہ
 داری نوں ختم کرن واسطے اک مزدور تے کسان نوں سبق دیندے نیں:

سوچ نہ بدلی جے مزدور کساناں دی
 ہمت ودھدی رہنی بے ایماناں دی
 ماڑا ہون تے سچی گل توں ڈرنا ایس
 تیتھوں اُچی دھون نہیں پردھاناں دی
 جھاتی پانچ سارے راز ای کھلے نیں
 اندر ای پتی کھڑکے تار اسماناں دی
 زن، زر، زمین دا سارا رولا اے
 کھڑی گل پیا کرنا ایس انساناں دی
 زاہد یارا صدق یقین تے پکا رہو

ورنا ایڈی ہمت نہیں طوفاناں دی (19)

مادہ پرستی، دولت دی دوڑتے نفسا نفسی دے ایس عالم وچ خونی رشتے اک دو بے توں
دور ہوندے جان دے نے بے لوٹ یاری دوستی دا کوئی تصور نہیں رہ گیا ہر کوئی اپنے نفس دا غلام بن
کے رہ گیا اے۔ ایس ماحول نے انسانی سوچ نوں نچس کر کے رکھ دتا اے۔ زاہد ہوریں تاں ای
تے لکھدے نیں:

لہو نال تکیا جنگ لہو دا، رولا رنگ وچ بھنگ لہو دا

اودوں ویری ہن لگ پئے، جد میں کھادا ڈنگ لہو دا (20)

ارج دی مطلب پرست دوستی واسطے وی اوہناں دا اظہار ویکھن دے قابل اے کہ ایہ رشتہ
وی مادیت پرستی دا شکار ہو گیا اے:

سر صدقا اے رڈ بلاواں میتھوں ٹلیاں کد بلاواں

اپنے ہتھیں سچن پالے ہور دلا ہن سد بلاواں

شہر وی نیں کوہ قافاں ورگے اک توں اک نیں ودھ بلاواں (21)

ایس شعر راہیں اوہ روف شیخ دے ہم پلہ نظر آوندے نیں۔ اوہناں وی اپنے یاراں بارے

ایہو جیہا ای اظہار کیتا اے۔ شعر ملاحظہ کرو:

دل تے جو کجھ بیت گئی اے دیا نہیں میں یاراں نوں

چپ دی بکل مارئی اے گل نال لا کے ہاراں توں (22)

نذیر احمد زاہد اک اچھا معاشرہ چاہندا اے جس وچ انصاف دا بول بالا ہووے کوئی ماڑا

تنگوے توں نہ ڈردا ہووے۔ ایس دی مثال اوہ صحابہ کرام دے دور دی دیندا اے تے اوس دا

مطلب ایہ ہے کہ جیکر اسیں واقعی مسلمان ہاں تے سانوں اپنے اکابرین دی پیروی کرنی چاہی دی اے

کیوں جے عدل و انصاف دیاں بنیاداں تے بن والا نظام کدی وی کسے دی حق تلفی نہیں کردا۔ ایس

دی مثال اوہناں دی شاعری وچوں انج ملدی اے:

بکری، بھید تے پیتا رل کے کس تھیں پانی پیتا رل کے

پلک دی سوئی ہنجو دھاگے پھٹ جگر دا سیتا رل کے

ویڑھے وچوں نال بھراواں مارن ویری فیتا رل کے

دُکھ وڈان دی کہ رہے نیں گرنتھ، قرآن تے گیتا رل کے

زاهد دوہاں چُپ چپتے کنا پیٹڈا کیتا رل کے (23)

زاهد دے کلام وچ وی سانوں ملازم دی نفی لہدی اے جیویں اج توں تن صدیاں پہلے
بابا بلھے شاہؒ نے اپنے کلام راہیں کیتی سی بے علم، دنیا پرست، نفس پرست، ضدی مٹلاں بھولی بھالی دنیا
نوں کیویں کتال چالے پائی کھلوتا اے۔ دوہاں قادر الکلام شاعر اں دے کلام دی ونگی پیش اے:

سینے اُتے بمب بنھا کے اک دے بدلے سومرا کے

اپنے ڈھڈ دی دوزخ چکھے قوم نوں پٹھے پاسے لاکے

میں نیئیں پڑھیا وچ حدیثاں ویکھو لوکو اج دا مٹلاں (24)

ایداں دے نفس پرست عالم دین واسطے ای تے بابا بلھے شاہؒ دا قلم چیک اٹھیا سی کہ تیرے
علم حاصل کرن دا مقصد صرف دنیا داری تے سدھی سادھی لوکاںی نوں لٹنا ای سی تے فیر حاصل کیتے
ہوئے علم دا کیمہ فائدہ اے۔ بابا بلھے شاہؒ دے کلام وچوں اک نمونہ ویکھو:

علموں بس کریں او یار

پڑھ پڑھ پڑھ شیخ مشائخ کہاویں اٹے مسئلے گھروں بناویں

بے علماں نوں لٹ لٹ کھاویں جھوٹھے سچے کریں اقرار

علموں بس کریں او یار (25)

دنیا دار مولویاں نے شریف انسان نوں راہوں کراہے پادتا اے جس پاروں مسلمان معاشرہ
تفرقہ بازی تے آپسی کھج دھرو دی وجہ توں بھونچل دا شکار اے۔

ماں ورگا خوبصورت تے انملا رشتہ اپنے فکری تناظر وچ انج الیکدے نیں کہ پڑھن والا
ڈونگی سوچاں وچ کھب جاندا اے۔ کیوں بے پیمیاں کولوں ماں وچھڑ جاوے تاں ساری عمر ایس
رشتے دی کمی پوری نہیں ہوندی۔ بے کسے ماں کولوں اوس دا بچہ دور ہو جاوے تاں ماں جیوندے جی
مرجاندی اے۔ ایہ جذبات ایس زاهد دی قلم دی حساسیت نال ویکھ سکدے ہاں:

ماں جی ٹھنڈی چھاں نہ لیھے

چھاں لیھے پر ماں نہ لیھے (26)

یاں فیر:

تیری آئی مر جاندی، مر جاندی وے تیری ماں

ماں توں پہلاں مر کے پتر امار دتا ای تھال⁽²⁷⁾

نذیر احمد زاہد دی قلم معاشرے وچ ہون والے ہر قلم تے کوکدی اے جے معاشرے نوں
پڑامن بناو نا اے تاں فرقہ پرستی دی جنگ جیہڑی اج ات گردی دی صورت وچ بدل چکی اے۔
زاہد ایس دی پرزور مذمت کردا دکھالی دیندا اے:

دو بنیاں محلے چ مسیتاں

نمازیاں چ وٹ پے گئی⁽²⁸⁾

ات گردی دا مسئلہ عالمی سطح تے کھل گیا ہویا اے۔ ساڈے ملک نوں وی ایس مسئلے نے
اپنے گھرے وچ لے لیا۔ ایس مسئلے دی پھیلی ہوئی تباہی نے کئے گھر برباد کر چھڈے نیں، اجیہے
خوفناک کم انجام دین والیاں واسطے زندگی دی کوئی اہمیت نہیں رہ گئی۔ اوہ زندگی جیہنوں رب نے
ودھیریاں ثناں نال دھرتی تے اتاریا سی اج اوہ ای زندگی مفلوج ہو کے رہ گئی اے۔ کدھرے
منگ تنگ کے اپنا گزارہ چلاؤندی پئی اے تے کدھرے ایس خوف ناک دہشت گردی دا شکار ہو
رہی اے۔ بے قصور لوک مارے جا رہے نیں۔ ایہدے چکھے کھڑے پوشیدہ جرائم نیں کسے نوں وی
کوئی پتہ نہیں۔ بس اپنی اپنی چودھر قائم کرن واسطے اک دوجے دے دشمن ہونے لوی پاگل ہو گئے
نیں۔ فرقہ بندی توں لے کے ات گردی دے ایس سفرو وچ اج دا بے رحم تے ظالم انسان اشرف
المخلوقات دے درجے توں ڈگ پیا اے۔ ایس ات گردی نوں مکاون واسطے آکھدے نیں:

عینک والا جن لہیے یاں لہیے جن دی عینک

عینک لا کے لہہنا چاہناں، سینے بختے بمب

اک دے بدلے، سو سولا ثناں

سُن کے میرا، قسمے رب دی

جما جاندا کنب⁽²⁹⁾

زاہد ہوریں آکھدے نے جی دیر ایس حرص تے ہوس دے کیٹھے وچوں باہر نہیں آؤنا
اونی دیر ایس اک مثالی معاشرے دی بنیاد نہیں رکھ سکدے۔ ایس واسطے اپنے اک شعر وچ ایہ

درس دیندے نیں کہ حق دارنوں اوس دا حق دیو کیوں بے ساڈے دین داوی ایہو تقاضا اے کہ کسے
دا مال ناجائز نہ کھاؤ:

حرص ہوس دا بن گیا بندہ ویکھ لوو

اک دوجے دا حق وی ماری جاندا اے⁽³⁰⁾

زاہدؔ جو بصورت پُر امن معاشرے دے قیام واسطے اپنے شعراں راہیں تجاویز وی پیش
کردے نیں کہ بے اسیں نکے موٹے جھگڑے آپوں وچ ای ختم کر لیے یاں اپنی انا نون ختم کر لیے
تاں سانوں اپنے مسائل نون حل کرن واسطے کسے چور چوہدیاں دے ڈیرے یا عدالتی بوہے کھڑکان
دی لوڑ ای نہیں۔ بے ایکا کر لیے تاں کئیہ مجال اے بے کوئی ساڈا حق کھاوے۔ ایس بندے دا آہر
اوہناں دے اک شعر راہیں نظر آؤندا اے:

رو لے جیکر آپ نیہڑے ہوندے تے

تیرے ہتھ انصاف دی تیکڑی دینا کیوں⁽³¹⁾

مکدی گل ایہ کہ نذیر احمد زاہد دی شاعری عصری شعور تے سماجی افراتفری دی آئینہ دار
اے۔ ہراوہ مسئلہ جھہڑا سانوں درپیش اے اوہدی عکس بندی اوہناں اپنے کلام وچ کرن دے نال
مسئلیاں دے حل وی بیان کیتے نیں۔ زاہد دی شاعری پختہ اے۔ اوہناں دی وسیع النظری، مشاہدات
تے کلام دی تاثیر ویکھ کے اندازہ ہوندا اے کہ زاہد سامراجی نظام تے باطل قوتیاں دے اگے ڈٹ
کے کھلو گیا اے۔ طبقاتی اونچ نیچ تے غلامی دیاں زنجیراں توڑن واسطے، ماڑیاں تے مزدور کساناں
دے ذہنی خوف نون دور کرن دا اوہنے متا پکا لیا اے، وڈیریاں دے استحصالی رویے دے خلاف
اوہنے علم بغاوت بلند کر لیا اے کیوں بے اوہ وطن پرستی، انسانیت نال پیار، دیس پنجاب دے غریب
طبقے واسطے اپنے اندر کرب محسوس کردے ہوئے معاشرے دا درد مند شاعر بن گیا اے۔ اوہناں دی
شاعری وچوں سانوں تہذیب و تمدن، اسلامی شعور، تصوف دا جوگ، فکر توحید، اتباع رسول ﷺ،
مؤذت اہل بیت، جدت تے روایت دے سارے کچھ نظر آؤندے نیں۔ زاہد ہوراں دی فنی و فکری
خوبیاں پاروں شاعری نفیس تے دلکش جا پدی اے۔ مختلف النوع خیالات تے فنی محاسن دے رنگاں دی
سجاوٹ نال شاعری دا داخلی تے خارجی حُسن ودھ گیا اے۔ نذیر احمد زاہد نے سب توں ودھیا جھہڑا کم
کیتا اے اوہ ماں بولی نون بیان دا وسیلہ بنانا اے۔ انج اوہناں دے کلام وچوں پنجابی رویے دی

مٹھاس، بھوری مٹی دی بھینی بھینی خشتوتے پنجابی قوم نال پیار نظر آؤندا اے۔ اوہناں دا اصل مقصد انسان تے انسانیت نال پیار دا پرچار تے پنجابی بولی نال جڑت اے۔ اپنے ایس مقصد وچ اوہ اک کامیاب شاعر دے طور تے نظر آؤندا اے۔

References:

- * Kot Usman Khan St. Hakeem Ilyas, Kasur.
- 1- Interview Shamim Akhtar w/o Nazir Ahmad Zahid (Kasur: 20th March 2023)
 - 2- Nazir Ahmad Zahid- Chan da Parchhawan (Lahore: Ibrahim and Sons Publishers, 1996)24.
 - 3- Sardar Muhammad Khan (Martab) Punjabi Urdu Dictionary, Volume II, (Lahore: Punjabi Literary Board, 2009)
 - 4- Nazir Ahmad Zahid- Jind Tsihey Lendi Rhi (Lahore: Roshan Khayal Publishers, 2006)26.
 - 5- Ghulam Mustafa Bismal (Martab)- Punjabi Ghazal Da Irtqa (Lahore: PILAC, 1996)6.
 - 6- Arif Abdul Mateen, Prof.- Eklape Da Safar (Lahore: Technical Publishers 2010)23.
 - 7- Akhtar Jafri, Syed.- Tanqidi Wachar (Lahore: Taj Book Dept, 1991)24.
 - 8- Ghulam Mustafa Bismal- Punjabi Ghazal (Lahore: Panjand Academy Publishers, 1983)13.
 - 9- Nazir Ahmad Zahid- Udriyaan Akh da (Lahore: Punjabi Center Publishers, 2010)31.
 - 10- Nazir Ahmad Zahid- Chan da Parchhawan, 41.
 - 11- As Above, 38.
 - 12- As Above, 31.
 - 13- Nazir Ahmad Zahid- Udriyaan Akh da, 44.
 - 14- As Above, 42.
 - 15- As Above, 9.
 - 16- As Above, 21.
 - 17- Nazir Ahmad Zahid- Chan da Parchhawan, 41.
 - 18- As Above, 13.
 - 19- As Above, 17.
 - 20- Nazir Ahmad Zahid- Jind Tsihey Lendi Rhi, 93.
 - 21- Nazir Ahmad Zahid- Udriyaan Akh da, 62.

- 22- Faisal Jappa, Dr.- Punjabi Rung (Lahore: Dogar Publishers, 2017)39.
- 23- Nazir Ahmad Zahid- Udriyaan Akh da, 62.
- 24- As Above, 84.
- 25- Muhammad Asif Khan- Akhia Bullhey Shah ne (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2016) 227-229
- 26- Nazir Ahmad Zahid- Udriyaan Akh da, 100.
- 27- As Above, 101.
- 28- As Above, 100.
- 29- As Above, 91.
- 30- As Above, 68.
- 31- As Above, 99.

منیر نیازی کی پنجابی نظم کے عنوانات (تجزیاتی مطالعہ)

Abstract:

This research article relates, to the Muneer Niazi, new trends in poetry specially Punjabi poems. He introduced new symbols and given the new meaning to the words in the light of trend setter Punjabi Poem. The research has discussed the titles of Muneer's Punjabi poem. We have come to this conclusion that the titles of Muneer are not different from its content and sometime their titles gives the different dimensions to his poems.

Keywords: Muneer Niazi, Trends Setter, Punjabi Poems, Conclusion, Dimensions.

گو غزل کے مقطع کی مانند عنوان نظم کا ضروری یا لازم حصہ نہیں مگر پھر بھی شعراء کے ہاں عام طور پر اس کا اہتمام کیا جاتا ہے۔ بطور خاص کلاسیکی شعری روایت اور پھر نو کلاسیکل پنجابی نظم۔ ان دو عہود میں ایسی مثال میری نظر سے نہیں گزری کہ کوئی نظم بلا عنوان ہو۔ نظم عنوان سے مزین کرنے کی روایت اس قدر پرکشش ٹھہری کہ بیشتر شعراء نے گیتوں کو اشاعتی عمل میں گزارنے سے پہلے ان کی پیشانی پر بھی ان کے مجموعی تاثر کے سیاق میں عنوانات ثبت کیے۔ جس کی ایک مثال سعد اللہ شاہ کی کتاب: ”مکھڑا“ ہے۔ مثلاً:

”گھڑیا
گھڑیا وے گھڑیا
گل سُن اڑیا

اج سجانے آنا
اسیں تکلناتے شرمانا
سانوں اوہنے تکلنا اڑیا
گھڑیا وے گھڑیا،⁽¹⁾

نو کلاسیکل پنجابی نظم میں عنوانات کی کئی صورتیں ہیں۔ ایک وہ جب نظم کا عنوان دیکھنے سے اندازہ ہو جاتا ہے کہ نظم گوتم میں کیا بیان کرے گا۔ مثلاً حافظ عالم خان کی نظم: ”چٹھی خلافت دی“،⁽²⁾ جس میں تزکیہ خلافت کی بات کی گئی بلکہ حمایت کی گئی اور نہ صرف اسے یہاں تک محدود رکھا گیا بلکہ اسے برصغیر میں اور عالم انسانیت میں ایک تحریک کی صورت اپنا اپنا کردار ادا کرنے کی خواہش کا اظہار کیا گیا۔ بہر حال ”عنوان“ کے بعد یہ بات متن چھونے تک واضح نہیں ہوتی کہ شاعر ”خلافت“ کا حامی ہے یا مخالف۔ اسی طرح خان مستانہ کی نظم: ”پاکستان“⁽³⁾ کا معاملہ ہے کہ یک لفظی عنوان میں کوئی ایسا اشارہ مضمر نہیں جو متن میں بیان کردہ منفی، مثبت یا دونوں عناصر سے متعلق رائے کی وضاحت کرے۔ مذکورہ بالا تناظر میں فیروز الدین شرف کی نظم: ”سپاہی“⁽⁴⁾ اور بابا عالم سیاہ پوش کی نظم: ”ہانی“⁽⁵⁾ بھی پیش کی جا سکتی ہیں۔ مگر کچھ عنوانات دوسری نوعیت کے ہیں کہ وہ متن کے بغیر کوئی بھی حتمی معنویت دینے میں مکمل معذور نظر آتے ہیں۔ جیسے استاد دامن کی نظم: ”تیرا دل اک اے جاں دو!“⁽⁶⁾ اب یہاں یہ بات وضاحت طلب ہے کہ تخلیق کار کس سے مخاطب ہے؟ اور پھر ایسا کہا کیوں گیا؟ اور پھر یہ بھی کہ تخلیقی متن اس سوال کا کیا جواب دے گا؟ گویا کہا جا سکتا ہے کہ اس عنوان میں تجسس کی ایک سے زیادہ پرتیں موجود ہیں۔

اب دیکھتے ہیں عہد موجود کی وہ نظیں جو اسلوب بیان کی سطح پر نو کلاسیکل عہد کی نظم کی نمائندگی کرتی ہیں۔ مثلاً ایم اے آزاد کھوکھر کی نظم: ”مسئلہ ایہ پچھیا میں“⁽⁷⁾ بہ لحاظ عنوان نظم کے متن کی مکمل نمائندگی نہیں کرتی، یعنی آپ اسے تخلیق کار مرکزی خیال نہیں کہہ سکتے۔ مگر تنگی اور تجسس موجود ہے کہ: مسئلہ کون سا؟ کیوں پوچھا؟ پس منظر و پیش منظر کیا ہے اس سوال کا؟ کسے پوچھا؟ وغیرہ وغیرہ۔ یہ تمام تر فضا قاری کے لیے متن چھونے کی رضامندی کو جنم دینے میں معاونت کرتی ہے۔ جب کہ عدل منہاس لہوری کی نظم: ”یاداں وچ وسدا لہور“⁽⁸⁾ کا معاملہ مختلف ہے کہ یہ عنوان کافی حد تک واضح ہے اور متنی وجود موضوع، عنوان کی وساطت ہی سے قاری پہ اظہار کرتا دکھائی دیتا ہے۔ یا یوں کہیں کہ عنوان، تخلیقی

متن کا منجر ہے۔ صرف یہ بات ادھوری رہ جاتی ہے کہ یہ یاد میں مسکور کن ہیں یا تلخیوں سے لبریز، اور پھر یہ بھی ان دونوں صورتوں میں ان کیفیات کا اظہار کن مناظر اور واقعات کی وساطت سے ہو رہا ہے۔ ملک ارشاد کی طویل پابند نظم: ”شہر کوٹ رادھاکشن“⁽⁹⁾ کو بھی اسی ذیل میں دیکھا جائے گا۔ جب کہ شکلیہ جمیں کی طویل پابند نظم: ”الاہما“⁽¹⁰⁾ ایم اے آزاد کھوکھر کی نظم کے عنوان جیسی ہے کہ: ’الاہما‘ (شکوہ) کیسا؟ کس سے؟ اور کس نوعیت کا؟

نئی پنجابی نظم کی صورت نو کلاسیکل پنجابی نظم سے ملتی جلتی بھی ہے اور قدرے مختلف بھی۔ مثلاً سارا شگفتہ⁽¹¹⁾ کے ہاں بیشتر نظیں ایسی ہیں جن پہ عنوانات درج ہی نہیں۔ ایسی مثالیں نئی پنجابی نظم کے دوسرے نمائندہ شعراء کے ہاں بھی ملتی ہیں۔ جہاں تک منیر نیازی کا تعلق ہے تو منیر نیازی کی تمام نظیں، عنوانات سے مزین ہیں۔ بلکہ یہ روایت بھی منیر ہی سے شروع ہوئی کہ منی نظم کا عنوان طویل ہے جبکہ متن عنوان کے مقابل مختصر، مثلاً:

”پہلے آدم دی سوچ

میں کیہ کراں“⁽¹²⁾

عنوان اور متن دونوں اپنی اپنی جگہ مکمل معنوی اکائی کا نمونہ ہیں، یعنی ایک عنوان کو کسی اور موضوع کے حامل متن کا حصہ بنایا جائے یا مذکورہ بالا متن کو کسی اور معنویت کے حامل عنوان سے متصل کر دیا جائے تو تخلیق کار کے لیے قطعی طور پر ناممکن نہ ہوگا۔ بلکہ ایسا ایک سے زائد صورتوں میں کیا جاسکتا ہے۔

نئی پنجابی نظم میں منیر سے متاثر شعراء میں طارق عزیز جو بے قاعدہ شاعر تھے، اور سلمان سعید کے نام سرفہرست ہیں۔ جب کہ سلیم الرحمن اکلوتے شاعر ہیں جن کی پنجابی نظم میں منیر کی نظم سے ملتا جلتا ماحول اور مزاج دکھائی دیتا ہے اور انہوں نے ہر نظم کے آخر میں تاریخ تخلیق درج کرتے ہوئے یہ بتانے کا اہتمام کیا ہے کہ میں منیر نیازی سے سینئر شاعر ہوں۔ میں سمجھتا ہوں کہ یہ دونوں معاصر شعراء ہیں۔ اگر سلیم الرحمن کی نظموں کے عنوانات دیکھیں تو کچھ ایسے ہیں جن میں خوف اور حیرت ہے، مثلاً: ”دور دے رنگ، رات، اک خواب، سفر، کلے کلے لوئی، واء ورولا، کالا سورج، خواب دا پردہ، شہراں دے لوک، دُور دراڈے، دسمبر وچ ہاڑ، اک ڈر، ادھا کھلا بوا، نائٹ ڈیوٹی، جاز، اک نیلی یاد۔“⁽¹³⁾ اور کچھ روایتی ہیں: ”مڑ اوہ رت نہ آئی، ویلے دیاں چھلاں، کلے کلے لوئی، ملن دی گھڑی، کوچ،

چڑھدی رت، آئیندرا، پتلی دیا پتیا، رات، اکلا، جوگی، پرچھاواں، سفر، کوک، بھونچال، اج،⁽¹⁴⁾ وغیرہ وغیرہ۔ جب کہ منیر نیازی کی نظموں کے عنوانات کافی حد تک غیر روایتی بھی ہیں اور خوف یا حیرت کا عنصر بھی کسی نہ کسی درجے یا معنویت کی کسی نہ کسی پرت سے ضرور متصل دکھائی دیتا ہے، مثلاً: ”اک بچی رات، موت دی آواز، پت جھڑ دی شام، پہلے بدل دی رات، لہو والے ہتھ، سوچن دی سزا، سورج سامنے بند اکھاں وچ، جتنی عورت، لگیاں ہونیاں چیزاں، شہر دے مکان، جنگل دے جادو، ہوانال ٹکراں، جدوں جنگل وچ ہووو، میرا اصل وجود، اک بہادر دی موت، چار چپ چیزاں، آسمان ول دیکھن والیاں دادرد، رستے دی اک رات، اک پل قیامت دا، سفر دے عجائب، ڈھپ وچ دوسفید عورتاں، خالی درگا ہواں دی سیر، وقت توں اگے لنگھن دی سزا، اک دوپہر چڑیاں دے جھرمٹ وچ، اک گھر دی شام، ادھ کھلی باری وچوں، رستے وچ اک شہر، سندر بن، اک بدمعاش عورت، گل اک شام دی، زمین دے آخری دشمن دا حملہ، اک بڑا پرانا خوف، دوسری موت توں پہلے، انت دی تصویر لوہے دے فریم وچ، سپ دیاں صفتاں، زمین دا اک ہور دشمن، خالی شہر آتے بدل، اک خاص قسم دی رات، اک ہنیری جگہ تے، ظاہر نوں غیب دا ڈر، ڈھپ دا تعزیر، چار چپ چیزاں، پہلے آدم دی سوچ، بسنتی سورج سامنے کوٹھے آتے اک خاندان، پرچھاویاں پچھکھے تصویر، ناموجود جیہڑا موجود سی، ڈری ہوئی زمین، شہر دیاں حداں تے رات، اصل کولوں خوف، خالی آدم دا آخری عمراں دا خواب، رستے وچ تپیا دے استھان، سندر بن ول اک ادھورا سفر، ویلے دی وڈی کوئی حقیقت، غیر ثابت نظارے، اک پرچھاواں دیر تک، خواب نیں ہواواں دے، قصہ کئے آدمی دے سفر دا“۔⁽¹⁵⁾

منیر کا ایک کمال یہ بھی ہے کہ وہ بسا اوقات روایتی اسلوب کے حامل متن کو عنوان کی مدد سے ایک سے زیادہ جہات دینے کا اہتمام کرتا ہے۔ مثلاً اُس کی دو مثنیٰ نظیں دیکھیں:

”نفرت ساڈی پھوکی جی اے یاریاں وچ نہیں زور

سارے اکو ہو گئے کیہ سادھو کیہ چور“

(اک بے پٹی تصویر)

”گولی دی اک اوہدے اندر سی پر فیروی ذرا نہیں ڈریا

مرن توں پہلے سگریٹ پیتا، فیرا رام نال مریا“⁽¹⁶⁾

(اک ہور بے پٹی تصویر)

دونوں نظموں کے موضوعات یکسر مختلف ہیں جب کہ عنوانات قریب قریب۔ اور ان عنوانات کی معنویت کے سیاق میں دونوں مناظر کو فضول قرار دیا جاسکتا ہے، اگر تخلیق کار کے طنزیہ انداز کو پیش نظر نہ رکھا جائے تو پہلی نظم کے عنوان کو طنز بھی قرار دیا جاسکتا ہے، کہ متن میں بیان کردہ صورت حال ممکن نہیں۔ سب ایک جیسے کیسے ہو سکتے ہیں؟ جب کہ دوسری نظم اپنے عنوان سے میل کھاتی دکھائی دیتی ہے، بہ طور خاص دوسرا مصرع۔ اسی طرح نظم: ”اک بہت پرانا گیت“ کی مثال ہے، نظم دوگانے کی صورت لکھی گئی اور منیر نے اپنے خاص اسلوب سے ہٹ کر نہایت روایتی اور سہل انداز اپنایا، مگر ”عنوان“ نے اسے بھرپور سیاق دان کیا۔ یعنی ماضی سے متعلق ہر عہد کے مرد و عورت کی کہانی یا یوں کہہ لیں کہ ”پیار کہانی“۔ گویا عنوان کی موجودگی متن کو تمام اُن لمحات سے وصل کرتی ہے، جب جب عالم موجود میں ایسی کسی بھی جیتی جاگتی کہانی نے جنم لیا اور جس میں زمان و مکاں کی کوئی حیثیت نہیں۔

مختصر اُس مطالعے کے آخر میں اگر یہ کہا جائے تو غلط نہ ہوگا کہ منیر نیازی کی پنجابی نظموں کے عنوانات متن میں پائی جانے والی فضا سے مختلف نہیں۔ حیرت، خوف اور تجسس ان کا بنیادی عنصر ہے اور یہی وہ چیز ہے جو عنوان سے متن کے اختتام تک قاری کو قرأت کے لیے بہ خوشی و رضا آمادہ کیے رکھنے کا مکمل اہتمام کرتی ہے۔ اسی سیاق میں بطور اختتامیہ مثال دیکھیں:

”انت دی تصویر لو ہے دے فریم وچ

کندھاں اُتے اکھاں ٹنگیاں بے تریتی نال

جیویں نال بھری بندوق دی غصے دی وچ لال

کو کال دیندیاں ریاں لنگھن، ہو وچ مست بہماز

آدم لوہا بن دا جاوے جوں جوں سمجھے راز

باہروں پتھر بہندا جاندا، اندروں سخت گداز

انت اے اوس دی حیرت دا بس اک ہو دی آواز“ (17)

☆☆☆

References:

- * Incharge Baba Farid Research Chair, Institute of Punjabi and Cultural Studies, Punjab University, Lahore.
- 1- Saadullah Shah- Mukhra (Lahore: Al-Hamad Publications, 1994)105.
- 2- Prof. Dr. Shahbaz Malik (Muratab)- Punjabi Adab te Manzil-e-Pakistan (Lahore: Aziz Publishers, 1995) 237-239.
- 3- As Above, 237-239.
- 4- Ferozuddin Sharaf- Noorani Kirnan (Lahore: Maktaba Punj Darya, S.N.)39.
- 5- Baba Alam Siyahposh- Haneriyar Ratan (Lahore: Alam Brothers, 1976) 52-63.
- 6- Ustad Daman- Daman de Mooti (Lahore: Feroze Sons Limited, S.N.) 38-40.
- 7- M .A Azad Khokhar- Nazman e Nazman (Lahore: Maqsood Publishers, 2013)142.
- 8- Adal Minhas Lahori- Hanjo Nazrane (Lahore: Gulshan Adab Publications, 2014)171.
- 9- Malik Irshad- Bukhan thi Sooli. (Lahore: Punjabi Center, 2016)120.
- 10- Shakeela Jabeen- Rubb Khedan Khedda (Lahore: Sanjh Publications, 2016)57.
- 11- Sara Shgufta- Lukan Meeti (Karachi: Sara Academy, 1994)35.
- 12- Munir Niazi- Kul Kalam (Lahore: Khazina Alam-o-Abad, 2002)135.
- 13- Salim ul Rahman- Awan Waley (Lahore: Nai Matbuat, 1965)54.
- 14- As Above,
- 15- Munir Niazi- Kul Kalam, 120
- 16- As above, 122-123.
- 17- As above, 109.

تصوف اور معاشرتی ہم آہنگی: سراینکی کلاسیکل شاعری کے تناظر میں

Sufism And Harmony in Saraiki Classical Poetry

Abstract:

The present article is an attempt to study mysticism and sufism as the true spirit of religion and also as a bridge of creating harmony and spiritual relation between human being and God. When this bridge of harmony is established, the true Sufi wants to impart this love among other fellow beings. For this purpose, the Sufi poets used such subjects in their poetry that help in spreading peace and love among the followers of different religions and cultures. In Saraiki language, this article tries to explore the contribution of Baba Fareed, Sultan Bahoo, Hafiz Jamal Multani and Khawaja Gulam Fareed.

Keywords: Saraiki Poetry, SUFISM, Mysticism, Peace, Harmony, Baba Fareed, Sultan Bahoo, Hafiz Jamal Ullah Multani, Khawaja Ghulam Fareed

تصوف مسلم عملی فکر کا ایک اہم مکتب ہے جو مذہب کی روح سمجھا جاتا ہے۔ حقیقت میں اپنے مالک و خالق کے ساتھ باہمی ربط اور حقیقی رشتے کا نام ہے۔ یہ رشتہ جب بندے اور مخلوق کے درمیان استوار ہوتا ہے تو ہر ذی روح کے ساتھ محبت کا ایک لامتناہی سلسلہ شروع ہو جاتا ہے۔ سورج کی کرنوں کی طرح متصوفانہ فکری لہریں بلا تفریق ہر کسی کو مستفید کرتی ہیں۔ اس رشتے میں جب صوفی عاشق حقیقی کے عشق بے کراں کا آسیر ہوتا ہے تو اُس کا اندر اور باہر شادمانیوں کے سمندر میں غوطہ زن ہو جاتا ہے۔ ایسی مسرت صوفی کے ذہن و قلب کو سکون و تسکین کی ایک طراوت سے ممتاز کر دیتی

ہے۔ پھر روح کو خاص تسکین حاصل ہوتی ہے۔ ضمیر مطمئن ہوتا ہے اور خودی جو ال ہو جاتی ہے۔ پھر حیا، صبر، فقر، تعلق اور سخاوت اُس کی ذات کا وصف بن کر ابھرتے ہیں۔ ایسے میں کدورت کا مادہ ختم ہو جاتا ہے۔ نفس کی لذت جو انسان کو جہنم کے آخری گڑھے تک پہنچا دیتی ہے وہ خود بخود معدوم ہو جاتی ہے۔ صوفی صافی بن جاتا ہے۔ اُس میں مثبت صفات جو ان ہو کر جاوید ہو جاتی ہیں اور منفی خصوصیات بھاپ بن کر اڑ جاتی ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ حضرت جنید بغدادی رحمۃ اللہ علیہ ان خصوصیات بارے یوں بیان فرماتے ہیں:

”تصوف آٹھ خصلتوں پر مبنی ہے۔ یعنی سخاوت، رضا، صبر، اشارہ، غربت، صوف پہننا، سیر اور فقیر، سخاوت حضرت ابراہیم علیہ السلام کی اقتداء ہے۔ رضا حضرت اسماعیل کی اقتداء ہے۔ صبر حضرت ایوب علیہ السلام کا اتباع ہے۔ اشارہ حضرت زکریا علیہ السلام کا اتباع، غربت حضرت یحییٰ علیہ السلام کی پیروی، سیاحت حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی، صوف پہننا حضرت موسیٰ علیہ السلام کی پیروی اور فقر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی سنت ہے۔“ (1)

در اصل اپنے حالات واقعات میں رہتے ہوئے مقصد حیات کی تفہیم کے ساتھ، سنت نبوی پر عمل پیرا ہو کر قربت الہی کو پانا اور بلا واسطہ اُس ذات باری سے تعلق استوار کرنے کا نام تصوف ہے۔ صوفی نفس کی نفی کے بعد تحت الشعور تک پہنچتا ہے۔ واردات قلبی سے روحانی تجربات اُسے مادی دنیا سے کہیں دور روز اول کے اقرار کی طرف متوجہ کرتے ہیں۔ یہ تمام صورتحال اُسے کشف کی منزلیں طے کراتی ہے۔ صوفی جذب و مستی کی کیفیات میں متفرق ہو جاتا ہے۔ ایسے میں جب وہ اپنے محوسات کو صفحہ و قرطاس پر منتقل کرتا ہے۔ جنہیں سمجھنے کے لیے تصوف اور صوفی دونوں کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔ کشف و کرامات کے بعد جب میں اورتوں کا سوال ختم ہو جاتا ہے تو پھر صوفی کا ارد گرد محبوب کے شواہد فراہم کرتا ہے۔ وہ وحدت اور شہادت کی حسین منزلیں طے کرنے لگتا ہے۔ صوفی جب داعییت اور خارجیت میں صرف ایک کو پاتا ہے تو ”واحدہ لا شریک اللہ“ پر راسخ العقیدہ ہو جاتا ہے۔

اگر برصغیر کی بات کی جائے تو مختلف سلسلہ ہائے تصوف سے مختلف صوفیاء کرام یہاں تشریف لائے۔ انھوں نے وقت اور حالات کے مطابق لوگوں کی راہنمائی کی۔ ان صوفیاء کرام نے لوگوں کو اُن کی معاشرتی مقبول زبان میں اللہ اور رسول صلی اللہ علیہ وسلم کا پیغام پہنچایا۔ اُن کا حق کا پیغام ”دین میں کوئی جبر

نہیں“ معداق تھا۔ انھوں نے دینی و مذہبی پیغام اپنی صلاحیت اور عمل کے ذریعے لوگوں میں متعارف کرائے۔ اپنے آستانوں کو امن کا گہوارہ بنایا۔ آپسی تفریق و تقسیم کو پس پشت ڈالتے ہوئے برابری و تقویت بخشی۔ لوگوں میں مذہبی تفاوت سے پھیلی نفرت ختم کی۔ انھوں نے لوگوں کی اصلاح، بہتری اور ترقی کے لیے انھیں ایک مرکز فراہم کیا۔ جہاں وہ اپنی نفسیاتی گھٹن کو پاٹتے ہیں۔ ان کی ذہنی الجھنوں کا انخلا ہوتا ہے اور وہ معاشرے کے اہم اور کارآمد رکن بن جاتے ہیں۔

صوفیاء کرام کے خیمے، تھلے اور ڈیرے جب امن کی پناہ گاہ تھے تو اُس وقت اُس سے باہر انتشار پر مبنی نہ ختم ہونے والی سیاست و معاشرت لوگوں کو پریشان کر رہی تھی۔ جب ان صوفیاء کرام نے منتشر الذہن معاشرے کو اللہ کی خوشنودی کے لیے سجانا سنوارنا چاہا تو انھوں نے عوام کو ان کی اپنی علاقائی زبان کے نثر و نظم میں پیغام پہنچایا۔ اپنی واردات قلبی کو بھی ان کے تئیں بانٹا۔ لوگوں نے پیغام کو سنا، پڑھا اور عملی صورتوں میں قبول کیا۔ عملی صورت میں قبول کرنے کا مطلب ایک ہم آہنگی کا پیدا ہو جانا ہے۔ جس کا نتیجہ امن، سکون اور خوشی و اطمینان کی صورت نظر آتا ہے۔ خواجہ غلام فریدؒ جیسا جید عالم، صوفی اور شاعر جب کہتا ہے:

بندرا بن میں کھیلے ہوری، شام دوراے میر و لال

پی کے پے سنگ پریم کٹوری، ناچت گادت رنگ رس تال⁽²⁾

صوفیاء کرام و بزرگان دین دینی و اخلاقی تبلیغ میں اخلاقی پہلو کو اولیت دیتے تھے تاکہ ہندو مسلم متحدہ معاشرے میں کسی کی دل آزاری نہ ہو۔ سب مذاہب کو احترام دیا جاتا تھا تاکہ پیغام اخلاق سب تک برابر پہنچے اور معاشرتی امن اور ہم آہنگی پیدا ہو سکے۔ یہ خواجہ غلام فریدؒ کی کافی نمبر 70 کے دو مصرعے ہیں۔ یہ کافی ہندی میتھالوجی اور تعلیمات کا مجموعہ ہے۔ خواجہ صاحبؒ کا وسیب مخلوط وسیب تھا۔ جہاں ہر مکتبہ فکر کے لوگوں کو اسلام کا پیغام دیا جاتا تھا اور ہندو مکتبہ فکر کے لوگ جو ان کی محفل اور درس میں شامل ہوتے، ان تک بھی روحانی تسکین پہنچانے کی کوشش ہوتی۔ معاشرے میں اتحاد کے یہ پیامبر اپنی تعلیمات میں کسی بھی طےقے کو فراموش نہیں کرتے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ مسلمان اور دیگر ان صوفیاء کرام سے یکساں عقیدت کا رشتہ رکھتے ہیں۔ خواجہ غلام فریدؒ ایک اور شعر میں کچھ یوں رقم طراز ہیں:

اپنی حقیقت گول توں بے کوں نہ اصولوں پھول توں

یاد رکھ اساڈا بول توں آئیں نہ شک، ہے محض پک⁽³⁾

صوفی شاعر امن جوئی کی بات کرتا ہے۔ ایسی باتیں یا عمل جس سے مذہبی و سیاسی انتشار کا اندیشہ ہو وہ لوگوں کو اس سے دور رہنے کی تعلیم دیتا ہے۔ وہ انتشار فساد یا بد امنی کی ترغیب نہیں دیتا بلکہ لوگوں کو ہر اس عمل سے دور رہنے کی تلقین کرتا ہے جس عمل کی وجہ سے معاشرے میں بگاڑ پیدا ہو۔

جس طرح رب ذوالجلال نے فرمایا ہے:

إِنَّ الَّذِينَ فَزَعُوا دِيْنَهُمْ وَكَانُوا شَيْعَاءَ لَسْتُ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ عَمَّا
أَمَرَهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ⁽⁴⁾

ترجمہ: بیشک جن لوگوں نے اپنے دین کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا اور وہ بہت سے فرقے بن گئے آپ کا ان سے کوئی تعلق نہیں، ان کا معاملہ اللہ کے سپرد ہے، پھر وہ ان کو خبر دے گا جو کچھ وہ کرتے تھے

صوفی جب خالق اور مخلوق کے درمیان وسیلہ بنتا ہے تو وہ نہ زبان کی سادگی کو بھولتا ہے اور نہ ہی بول چال میں ملاوٹ اور چاشنی کو فراموش کرتا ہے۔ یہ چاشنی بھرا کلام جب لوگوں کے سامنے راہِ حق کی تبلیغ کی صورت میں پہنچتا ہے تو اسلام کا پیغام امن و آشتی دیگر مذاہب کے لوگوں کو بھی متاثر کرتا ہے۔ احساس و یقین کی خوشبو سے معطر کلام وقت کی قید سے آزاد ہو جاتا ہے۔ گویا کلام صوفیاء وقت کی قید سے ماورا ایک بے مثل پیغام امن و ہم آہنگی ہے۔

جیسے بابا فرید کا کلام ملاحظہ فرمائیں:

آپ سنواریں میں ملیں، میں ملیاں سُکھ ہوئے

فرید آجے توں میرا ہوئے ریں، سبھ جگ تیرا ہوئے

ترجمہ: اے فرید! اگر تو اپنے آپ کو سنوارے تو میں ملوں اور ملنے سے دائمی سُکھ

ہو اور اگر تو میرا ہو جائے تو سب جگ تیرا ہو۔⁽⁵⁾

جب انسان دنیاوی خواہشات، حرص، مکرو یا، دولت اور نفسیاتی خواہشات کا پیرو بن جاتا ہے تو معاشرے میں بگاڑ کا سبب بنتا ہے۔ کیونکہ منفی سوچ اور منفی رویے بے سکونی کا موجب ہو جاتے ہیں۔ جس کی وجہ سے معاشرتی امن خطرے میں پڑ جاتا ہے۔ بابا فرید انسان کو راہِ حق کی دعوت دیتا ہے، اپنے رب کے ساتھ رشتہ استوار کرنے کی تلقین کرتا ہے کیونکہ اپنے خالق کے ساتھ تعلق جوڑنے والا لوگوں کے ساتھ نیاز مند رہتا ہے اور معاشرتی ہم آہنگی و امن کا پیش خیمہ بنتا ہے۔

مذہب اسلام جہاں انسانیت کی فلاح کی بات کرتا ہے وہاں ہر مذہب اپنی تعلیمات میں انسان دوستی اور امن پسندی کی بات کرتا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ صوفیاء کرام کی تعلیمات کا سب سے بڑا موضوع انسان دوستی ہے۔ جس کا حتمی نتیجہ معاشرتی امن ہے۔ مختلف اداروں اور محققین نے اس کی اہمیت و افادیت پر بات کی ہے:

“A system of thought that considers that solving human problems with the help of reason is more important than religious beliefs. it emphasizes the fact that the basic nature of humans is good.” (6)

ترجمہ: ایک ایسا نظام فکر جو یہ سمجھتا ہے کہ انسانی مسائل کو عقل کی مدد سے حل کرنا مذہبی عقائد سے زیادہ اہم ہے۔ یہ اس حقیقت پر زور دیتا ہے کہ انسانوں کی بنیادی فطرت اچھی ہے۔

انسان دوستی، امن پسندی اور انسانوں کے درمیان ہم آہنگی دراصل ایک ذہنی رویہ ہے۔ جس پر مذہبی چھاپ بھی لازم ہے۔ جیسے اسلام فلاح بشر، عظمت بشر، احترام بشر پر زور دیتا ہے۔ اب ان عقائد پر عمل اور رد عمل کی صورت میں معاشرتی امن اور سدھار دیکھنے کو ملتا ہے۔ جب یہ قوموں کی ثقافتی زندگی کا حصہ بنتا ہے تو ادب کا بھی اہم موضوع بن جاتا ہے۔ ثقافتی عمل اور ادب کے ذریعے یہ پیغام بہت تیزی سے پھیلتا ہے۔ پھر صوفیاء کرام کے اخلاقی نصب العین کا تصور خدا کے بغیر ممکن ہی نہیں۔

”صوفیاء کا اخلاقی نصب العین کا تصور خدا کے بغیر مکمل نہیں ہوتا۔ اُن کے نزدیک اخلاقیات کا مسئلہ یہاں سے شروع ہوتا ہے کہ انسان کا اس کائنات میں کیا مقام ہے۔ چنانچہ صوفیاء کا نظریہ اخلاق خدا، انسان اور کائنات کے باہمی تعلق سے مکمل ہوتا ہے۔ خیر اعلیٰ کی تلاش انسان کا اخلاقی نصب العین ہے جسے صوفی تلاش حق کا نام دیتے ہیں کیونکہ اُن کے نزدیک خیر اعلیٰ خدا ہے۔“ (7)

تصوف میں خدا شناسی دراصل دنیا داری سے گریز اور انسان سے محبت کا دو محوری زاویہ ہے۔ جس کے تحت سالک کی ایسی تربیت ہوتی ہے جس میں وہ ہمیشہ حقوق العباد کا خیال رکھتا ہے۔ کیونکہ تصوف کی ایک تعریف و رمز اخلاق حسنہ بھی ہے جن کی اعلیٰ مثال خود ہمارے صوفیاء کرام ہیں۔ اخلاق، محبت، امن اور انسان دوستی اور اصلاح معاشرہ کی جو مثالیں بابا فرید الدین مسعود گنج شکر کے

اشلوکوں میں ملتی ہیں وہ اپنی مثال آپ ہیں۔ وہ ایک بے مثال صوفی اور رہبر انسانیت ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ سکھوں نے اپنی مقدس کتاب ”گروہ گرنٹھ“ میں آپ کے اشلوک شامل کیے اور انہیں اپنے مذہب کا حصہ بنایا۔ اس کی ایک جھلک ملاحظہ کریں:

جو تین مارن مکیاں، شہاں نہ ماریں گھم

آپنے گھر جائیے، پیر تہاں دے چم

ترجمہ: اے فرید اگر تجھے کوئی غصے سے گھونسا مارے تو تُوں جواب میں ان کو نہ

مار۔ اُن کے پاؤں کو چوم کر گھر چلے جاؤ۔⁽⁸⁾

تصوف میں اخلاقیات، صبر و تحمل اور امن کی یہ تحریک صوفی کو قرآن سے ملتی ہے۔ کیونکہ قرآن میں مرکزی موضوع انسان ہے۔ انسان کی تکریم اور انسانیت کی روش پر مذہب کی تعلیم ہے۔ جیسا کہ قرآن کریم میں ہے:

فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ

ترجمہ: پس جس نے معاف کر دیا اور اصلاح کر لی تو اس کا اجر اللہ کے ذمہ کرم

پر ہے، بیشک وہ ظالموں سے محبت نہیں کرتا۔⁽⁹⁾

اسی فرمان کا درس بابا فریدؒ اپنی شاعری کے ذریعے عام لو کائی تک پہنچا رہے ہیں۔ اس کا بنیادی مقصد لوگوں کا ایک دوسرے کو برداشت کرنا اور غلطی کی صورت میں دوسروں کو معاف کر دینا ہی ہے جس کی عملی صورت میں معاشرتی امن کو تقویت ملتی ہے اور باہمی اتفاق و ہم آہنگی پر روان چڑھتی ہے اور ایسی صورت میں قومیں ترقی کی راہ پر گامزن ہوتی ہیں۔ معاشرے میں غرور، تکبر اور انا پرستی بگاڑ کا سبب بنتی ہیں جبکہ نرم خوئی عاجزی و انکساری، صبر و متانت امن کی ضمانت فراہم کرتے ہیں۔ اس سلسلے میں بابا فریدؒ کا یہ اشلوک ملاحظہ کریں:

فریدا میں نُوں مار کے مُنچ کر نکلی کر کے گُٹ

بھرے خزانے رب دے جو بھاوے سُو لٹ

ترجمہ: اے فرید! اپنی میں (خودی) کو مار مار کر منچ کی طرح باریک کر کے

کوٹ پھر خدا کے بھرے خزانے سے جو چاہے لوٹ۔⁽¹⁰⁾

اسلامی سبق پر عمل پیرا ہوتے ہوئے صوفیاء کرام نے دراصل امر بالمعروف اور نہی عن المنکر

کا درس دیا ہے جو درس قرآن بھی ہے۔ اس کے ثمرات حاصل کرنے کے لیے صوفیاء کرام نے بار بار محبت، اخلاص اور امن کا درس دیا ہے تاکہ سماج و اسیوں میں ہم آہنگی پروان چڑھے اور سماج امن کا گہوارہ بن جائے۔ صحت مند، توانا اور اعلیٰ سوچ و عمل صحت مند سماج کی تشکیل کرتے ہیں جس میں انسان ایک دوسرے کا احترام کرتے ہیں، محبت سے زندگی گزارتے ہیں اور پُر سکون انداز میں حیاتِ عارضی کی منزلیں طے کرتے چلے جاتے ہیں۔ پھر خوشی خوشی منزل کے آخری کنارے پہنچ جاتے ہیں۔ دوسری طرف منافقت، تنگ دلی انسانیت کی دشمن ہے، معاشرتی تنزلی کا سبب ہے۔ سماجی امن کی مخالفت ہے اور معاشرے میں بد امنی کا راستہ ہموار کرتی ہے مگر محبت خدا تک پہنچا دیتی ہے اور خدا کی مخلوق کے دلوں میں گھر بنا لیتی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ قادر المطلق جب نظام کائنات کے مخالف عناصر کو اُبلتے ہوئے دیکھتا ہے تو چند برگزیدہ لوگوں کے ذریعے اُن کی اصلاح فرماتا ہے جو اُنھیں پیار و محبت کا درس دیتے ہیں، امن کی راہ گزر سے آشنا کرتے ہیں، سکھ، امن، شانتی اور نمانتا کی تبلیغ کرتے ہیں تاکہ دیگر لوگوں کی طرح اُن کی حیاتی بھی سفل ہو جائے اور دنیاوی زندگی کی طرح اُخروی حیات بھی کامیابی سے ہم کنار ہو۔ یہ درس امن، درس نمانتا و محبت حضرت سلطان باہو کے کلام میں بھی ملتا ہے:

جیوندیاں مر رہنا ہے تاں دیس فقیراں بھیہے ھو
 بے کوئی سٹے گڈڑ کوڑا وانگ اُروڑ رہیہے ھو
 بے کوئی ڈیوے گالھاں مہنے اُس نوں جی جی کہیہے ھو
 گلا اُلاہماں بھنڈی خواری یار دے پاروں سہیہے ھو
 قدر دے ہتھ ڈور اساڈی جیوں رکھے تیوں رہیہے ھو⁽¹¹⁾

انسان کو اس کائنات میں نمانتا یعنی عاجزی کے ساتھ رہنا چاہیے۔ کوئی غلطی کرے تو رد عمل کی بجائے درگزر کرنا چاہیے۔ صبر سکون زینت کی اعلیٰ کلید ہے۔ محبت حکمِ ربی ہے جو ہر نفرت کا توڑ ہے۔ محبت کو آگ جنگ بنانے والا کبھی ناکام نہیں ہوتا۔ دوسرا شکر اور توکل ہے رب جس حال میں رکھے خوش رہنا چاہیے۔ توکل اور صبر سے انسانوں میں ہم آہنگی بڑھتی ہے اور پیار و محبت کے رشتے استوار ہوتے ہیں۔ ایسے میں سماج پُر امن رہتا ہے۔

سلطان باہو فرماتے ہیں کہ اس عجز و انکساری، نمانتا اور منکسر المزاجی کے لیے اگر انسان

اپنی جان و مال بھی گنوا دے تو کم ہے کیونکہ اگر اس عجز و انکساری کے ساتھ کسی کو رب مل جائے تو پھر اور کیا چاہیے۔ جیسا کہ وہ فرماتے ہیں:

مال جان سب خرچ کیجیوے کرے خرید فقیری ہو
فقر کنوں رب حاصل ہووے کیوں کیجئے دلگیری ہو
دنیا کارن دین و نجاون گُوڑی شیخی پیری ہو
ترک دنیاوی کیتی باہو، شاہ میراں وی میری ہو⁽¹²⁾

جتنے بھی صوفی شعراء کرام گزرے ہیں وہ حسن اخلاق کی عمدہ تصویر تھے۔ ان کی بہترین و اعلیٰ اخلاقی قوتوں نے لوگوں کو اپنی طرف متوجہ کیا۔ جب لوگ پروانوں کی طرح جل مرنے کے لیے تیار ہو گئے تو انھیں درس امن و آشتی دیا۔ وحدانیت کی تعلیم کے ساتھ ساتھ سماجی تربیت بھی کی۔ جس سے احترام آدمیت میں اضافہ ہوا۔ اس حوالے سے بات کرتے ہوئے ڈاکٹر مہر عبدالحق لکھتے ہیں:

”حسن اخلاق دے لحاظ نال آپ بہترین لوکاں و چوں ہن۔ کہیں شخص دی کہیں
عادت کوں مکروہ سمجھن ہاتاں زبان نال آبے تے نہن کریندے۔ بلکہ تصریفاً یا
تمثیلاً سمجھیندے ہن، اتے ایس طرح منع کریندے ہن جو اور آدمی آپ ای آپ
سمجھ ویندا ہا۔“⁽¹³⁾

ڈاکٹر مہر عبدالحق نے یہ تحریر جید صوفی جمال اللہ ملتانی سے متعلق لکھی ہے۔ وہ حافظ جمال اللہ ملتانی جنہوں نے اپنی سی حرنی میں لفظ ’دھی‘ (بیٹی) کو استعارہ بنا کر سماجی اصلاح کی کوشش کی ہے۔ جس طرح انسان اپنی بیٹی کو اچھی تربیت دینے کی کوشش کرتا ہے، ویسے ہی حافظ جمال اللہ ملتانی سماج کو اس دنیا اور آخروی دنیا سے متعلق آگاہ کرتے ہیں اور اپنی سی حرنی کے ذریعے لوگوں کو عجز و انکساری کے ساتھ وقت گزارنے کی بات کرتے ہیں۔ غرور و فخر کی نفی کرتے ہیں۔ خوش اخلاقی کا درس دیتے ہیں اور نیکی کے کاموں کی ترغیب دیتے ہیں۔ جیسے یہ مصرعے ملاحظہ کیجئے:

غ: غزیبی پکڑ دھیا توں نال کر اے مغزوری
ایں دنیا ایتار نہ کوئی حرص کنوں کر دُوری
شوہ دے نال محبت تیڈی مثالا دُھکے پوری
جنھاں کیتی پاک کمانی، اہن جمالِ مزوری⁽¹⁴⁾

جمال اللہ ملتانی ” معاشرے کی ایسے اصولوں کے تحت پرورش کرنے کے خواہاں ہیں جو
اصول معاشرتی امن کی ضمانت ہوں جیسا کہ وہ فرماتے ہیں:

ض: ضرور مَرِ وِلسیں دِھیا مٹھا جگِ الایں
چنگیاں نال رہجے چنگاں پیت پریت و دھائیں
بٹھ بڑے دے راہ کُنوں توں مجلس مول نہ پائیں
ناک جمال بے توں تھی رہویں تاں کجھ فاندہ پائیں⁽¹⁵⁾

انسان کی زندگی فانی ہے اور یہ دنیا عارضی ٹھکانہ ہے۔ اپنی مختصر زندگی کو پیار و محبت، امن
و آشتی، عجز و انکساری، توکل و صبر سے گزارنا ہمارے صوفیاء کرام کا شیوا ہے اور اُن کا عملی و ادبی
درس ہے۔ جس پر عمل پیرا ہو کر آپسی عارضی رشتوں کو سنوارا اور آخروی زندگی کو سدھارا اور کامیاب کیا
جاسکتا ہے۔

References:

- * Director Saraiki Area Study Centre, Bahauddin Zakariya University, Multan
- 1- Qasim Mahmood, Syed- Shahkar Islami Encyclopedia (Lahore: Al-Faisal Nashran and Tajran Books, 2013)603.
 - 2- Noor Ahmad Khan Faridi, Maulana (Translator)- Dewan-e-Farid (Multan: Qasr-ul-Adab, 1978)562, 564.
 - 3- As Above, 537.
 - 4- Al-Quraan, Inam-159.
 - 5- Hamidullah Shah Hashmi, Professor (Translation and Interpretation), Kalam Hazrat Baba Fariduddin Masood Ganj Shakar (Lahore: Sheikh Muhammad Bashir and Sons, 2002)104.
 - 6- <https://www.oxfordlearnerdictionaies.com>
 - 7- Muhammad Amin, Dr.- Wajudiyat aor Tasawar (Islamabad: National Book Foundation, 2019)83.
 - 8- Hamidullah Shah Hashmi, Professor- Kalam Hazrat Baba Fariduddin Masood Ganj Shakar, 46.
 - 9- Al-Quraan, Shoora-40.
 - 10- Hamidullah Shah Hashmi, Professor- Kalam Hazrat Baba Fariduddin Masood Ganj Shakar, 90.
 - 11- Nazir Ahmad, Prof., Dr. Syed (Compiler)- Kalam Sultan Bahu (Lahore: Midway International, 1999)34.
 - 12- As Above, 79.
 - 13- Mehar Abdul Haq, Dr.- Noor-e-Jamal, (Multan: Saraiki Adabi Board, 1974)29.
 - 14- As Above, 48.
 - 15- As Above, 70.

نوٹ: (محقق دی رائے نال ادارے دا متفق ہونا ضروری نہیں)

☆ صائمہ سعید
☆☆ ڈاکٹر حاکم علی برٹو

سرائیکی شاعر رفعت عباس کے کلام کا تائیدی جائزہ

Abstract:

This research aims to study the poetry of the seraiki author Riffat Abbas by using the lens of social feminism with a special reference to Beauvior's approach towards female identity. The anylysis shows that his poetry embraces women as human beings with equal rights and aspirations. He has portrayed major folk lore female characters such as saasi, Heer, and sohni as symbols of respect, resistance and champions of equal human rights who were actually struggling against the orthodox notions of honour and gender discrimination. Riffat provides his readers with an alternate endings to the stories where instead of celebrating the deaths/murders of these women in love, he suggests taking the culprits behind their demises to court and have them punshid, thus presenting a new social feminist critique of gender performative to conclude that Riffat's poetry is celebratory of female identity as much more than just a symbol of beauty,honour and sacrifice.He believes in active struggling aimed at wresting the power away from the patriarchal communities.They have come to represent, with wisdom,peace and love at their disposal.

Keywords: poetry, female, identity, social feminism, gender.

تائیدییت روشن خیالی سے پیدا ہونے والے جدید رویے کا نام ہے۔ اس جدیدیت کا ہدف

فکری و ادبی، سماجی و سیاسی اور مذہبی و اخلاقی حوالوں سے روایتی رویے کی نفی کرتے ہوئے نئے رویوں کی تشکیل کرنا ہے۔ اس کا مقصد عقلیت و حقیقت کو اساس مان کر روایتی، علاقائی، استعارتی اور فرسودہ فکری نظام پر مبنی ادب کی نو تشکیل سے عورت کے متعلق نیا بیانیہ سامنے لانا ہے۔ عورت کے حقیقی وجود کی فکریات کا آغاز تعلیم نسواں کے قضیے سے پیدا ہوا۔ ادبی تناظر کا تجزیہ عورت کے حقیقی مقام اور وجود کا متلاشی تھا۔ انسانی اقدار کی ترقی میں مرد و زن ہمیشہ سے دونوں مساوی شریک رہے ہیں لیکن تاریخ کے اوراق پلٹنے سے یہ سہرا صرف مرد کے سر پر بندھا دکھائی دیتا ہے۔ پدرسری نظام کا پیدا کردہ ادب روایتی سوچ کا عکاس ہے جہاں عورتوں کے بنیادی حقوق کو نہ صرف نظر انداز کیا گیا ہے بل کہ اُسے پیچھے بھی دھکیلا گیا ہے۔ اسی روایتی سوچ اور رویے کے خلاف خواتین کی جدوجہد کا آغاز ”آزادی اور مساوی حقوق کا نعرہ جیسی“ تانہیت کی تحریک کی بنیاد بنا جسے روایت پسندوں نے سخت تنقید کا نشانہ بناتے ہوئے مغرب زدگی کا نام دیا۔

بنیادی طور پر تانہیت ایک رویے کا نام ہے اور بیسویں صدی کی ابتداء میں یہ ایک مزاحمتی شکل میں سامنے آئی، کیونکہ نسائی ادب میں معاشرے میں عورت پر ڈھائے جانے والے مظالم، اس کی ذات کے استحصال اور اس کے حقوق کی پامالی کے خلاف آواز اٹھائی جاتی ہے۔ ان تاریخی مظالم اور پدرسری نظام کے خلاف یہ بغاوت اور مزاحمت ایک شعوری کوشش ہے۔ یہی وجہ ہے کہ فرانس اور امریکہ سے بیسویں صدی میں جنم لینے والے اس رویے نے یورپ کے دیگر ممالک میں بتدریج ایک تحریک کی شکل اختیار کر لی ہے۔ کسی بھی معاشرے میں مرد کی برتری ہمیشہ عورت کی آزادی، نفسیاتی تشکیل اور اقتصادی آزادی میں رکاوٹ بنتی رہی ہے۔ اسی وجہ سے عورت ایسے معاشرے میں اپنی ذات اور صلاحیتوں سے بے خبر اور سماجی منظر نامے سے انجان رہی۔ تانہیت عورت مخالف اس رویے کی نفی کرتی ہے اور عورت کے لیے معاشرے میں ایک نیا رویہ تشکیل دیتی ہے۔ جولیا کرسٹوا کے مطابق:

"By woman, I mean that which cant be represented. What is not said and what remains above and beyond nomeclatured and ideologies.⁽¹⁾

عورت بیان کی گرفت میں آسکنے والی وحدت نہیں۔ عورت کو مکمل طرح سے بیان کرنا یا اس

کی صفات و امتیازات کو متعین کرنا تقریباً ناممکن ہے۔

ایک خاتون کا یہ تعارف صنفی امتیازات کی جس ناموزونیت کا اظہار ہے، اس کا تعلق معاشرتی اور ثقافتی شناخت ”میں ایک عورت ہوں“ سے جڑا ہے۔ خواتین اقلیت نہیں اور انھیں تاریخی عمل کی پیداوار بھی قرار نہیں دیا جاسکتا۔ اس کے باوجود معاشرتی سطح پر خواتین کو مرد کے مساوی سماجی مقام، اقتصادی درجہ اور اپنی تخلیقی صلاحیتوں کی آزادانہ نشوونما کے مواقع میسر نہیں۔ تصویر کا دوسرا رخ یہ ہے کہ خود اس کے وجود اور امکانات کا تعین مردانہ معیار کے نقطہ نظر سے کیا جاتا رہا ہے۔ ادب جو کسی بھی معاشرے کو سمجھنے کے لیے ایک طاقتور میڈیم کی حیثیت رکھتا ہے، میں تصورات کی باغیانہ طاقت نے تائیدیت کی عکاسی تو کی ہے، لیکن اس کی نوعیت تجزیاتی مطالعہ کی متقاضی ہے۔ خواتین کے تجربات، ان کا لاشعور، ان کی تصوراتی دنیا، ان کے اقتدار کے اظہار کا تجزیہ اس لیے ضروری ہے کہ معاشرے میں طاقت کے بدلتے ہوئے توازن کا از سر نو جائزہ لیا جاسکے۔ مجموعی طور پر کہا جاسکتا ہے کہ ہمارا ادب عورت کی جو تصویر پیش کرتا ہے اور قدیم سے جدید دور اور جدید سے مابعد جدیدیت تک روایتی تصور اور معاشرے میں عورت کے بدلتے کردار اور عورت کے حوالے سے مرد کے رویوں میں آنے والی تبدیلیوں کا جائزہ تائیدیت کہلاتا ہے۔

سرائیکی شعری ادب کا آغاز قصوں اور منظوم داستانوں سے ہوا۔ دیگر زبانوں میں لکھی جانے والی داستانوں کی طرح سرائیکی داستانوں میں بھی بادشاہوں اور شہزادوں کے قصے اور جنگ و جدل کی کہانیاں ہیں۔ جنگوں میں، فتح و شکست اور طاقت و دولت کے حصول کے لیے کی جانے والی سازشوں کا مرکزی کردار زیادہ تر عورت ہی کو قرار دیا گیا ہے۔ چاہے وہ ملکہ ہو، شہزادی ہو، ماں ہو، بہن ہو سب کو مورد الزام ٹھہرایا گیا ہے۔ یہی احساس تفاخر ہر دور میں مرد کو طاقتور اور عورت کو کمزور ثابت کرتا آیا ہے۔ ان داستانوں میں تخلیق کار غیر شعوری طور پر مرد کی مخصوص نفسیات کی عکاسی کرتے ہیں۔ وہ نفسیات، جس کی بدولت مرد عورت کو ذاتی ملکیت سمجھتے اور یہ احساس دلاتے ہیں کہ وہ ہر معاملے میں مرد کی محتاج ہے اور اپنا الگ وجود اور شناخت نہیں رکھتی۔

منظوم داستانوں کے بعد جب پابند یا موضوعاتی نظموں کا دور شروع ہوا تو ایسا شعری ادب کثرت سے تخلیق ہوا، جس میں ماں کی عظمت بیان کی گئی ہے۔ اکثر مناجاتی نظموں میں، جن میں رب کی حمد و ثنا بیان کرتے ہوئے ماں کے پیار کی جھلک دکھائی گئی ہے۔ ایسی روایتی موضوعاتی نظموں

بھی لکھی گئیں، جن میں مختلف معاشرتی مسائل اور پابندیوں میں جکڑی ہوئی عورتوں کا دکھڑا رویا گیا ہے۔ لیکن انھیں مرد کے مقابلے میں حقیر اور کم تر دکھایا گیا، جدید سرائیکی شعری اصناف جیسے: نظم، غزل اور ڈوہڑہ وغیرہ میں سسی، سہی، ہیر اور سوہنی ایک نئے روپ میں سامنے آئی ہیں اور انھیں نئے تناظر میں بحیثیت انسان دیکھنے کی کوشش کی گئی ہے۔ سرائیکی وسیب میں کالا کالی، وڑے، قرآن سے شادی جاگیرداری سماج کی روایات کا حصہ ہیں۔ سرائیکی شاعری میں مرد شعراء کے ساتھ عورتوں نے بھی صنفی آزادی کے لیے آواز اٹھائی اور سماج میں موجود جمعی نظام کے خلاف مزاحمت کی۔ رفعت عباس سرائیکی شاعری میں پوسٹ ماڈرن فکر کی روایت ڈالتے ہوئے کمد و سماج کی نفی کرتے ہیں اور عورتوں کی اس مزاحمتی تحریک میں ہیر کے قاتلوں کے خلاف مقدمہ درج کروانے کے خواہاں ہیں:

ہے کوئی اتھھی چوکی رفعت ہے کوئی اتھجھا تھانہ

ہیر سیال دے قتل اُتے ونج پرچہ درج کر بیجے⁽²⁾

رفعت عباس کی شاعری نے اس دھرتی کو ایک نئے جہان سے متعارف کرایا ہے اور روایتی بیانیے کے تسلسل کو نہ صرف توڑا ہے بل کہ عورت کے مقدر کو جسمانی، نفسیاتی، معاشی اور سیاسی قوتوں کی جانب سے تعین شدہ تقہیم سے باہر نکالا ہے۔ رفعت عباس ہیر کے قتل کو رومان اور تصوف کے پردوں میں چھپانے کے مخالف ہیں۔ وہ سمجھتے ہیں کہ ہمارے روایتی ادب اور فنون نے ہیر کے قتل کو چھپانے میں مدد دی ہے۔ اس لیے وہ ہیر کے قتل پر مقدمہ درج کرانا چاہتے ہیں۔ وہ صدیوں سے مستحکم سوہنی مہینوال کے قصے میں کچے گھڑے کی وجہ سے سوہنی کے ڈوبنے پر بھی شک کا اظہار کرتے ہیں۔ اُن کا خیال ہے کہ سوہنی کو غیرت کے نام پر قتل کر کے دریا میں پھینکا گیا۔ وہ اس بات کی دلیل بھی دیتے کہ سوہنی کہہ رکھی تھی اور خود گھڑے بناتی تھی۔ یہ کس طرح ممکن ہے کہ وہ کچے اور کچے گھڑے میں فرق نہ کر سکی۔ اسی طرح وہ صدیوں سے چلتے آ رہے قصے میں کیے گئے ظلم اور دھوکے کی طرف نشاندہی کرتے ہوئے سوہنی کے قتل کے دانستہ منصوبے کو عیاں کرتے ہوئے لکھتے ہیں:

اگوں کچے گھڑے والا قصہ جوڑ بیٹھوسے

سوہنی کوں وت قتل کیتوسے دریا لوڑھ ڈتوسے⁽³⁾

جدید سرائیکی ادب میں عورت کو حیاتیات، تحلیلی نفسیات اور تاریخی مادیت میں دیکھا گیا ہے، جو اس حوالے سے تخلیق شدہ جدید ادب میں علامتی، تجریدی، تمثیلی اور استعارتی تجربوں سے گزر کر صنفی

امتیاز کے مقابل سراینکی خطہ کی موثر آواز بنا ہے۔ رفعت عباس کی شاعری کے بیانیے نے قدیم ثقافت کو جدید دور کے تقاضوں سے جوڑتے ہوئے اس دھرتی کے بایوں کو نیا خواب دیکھنے کا عزم دیا ہے۔ رفعت عباس جدید سراینکی ادب کی دنیا میں وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے تہذیبی اور معاشرتی سیاق و سباق میں عورت کے کردار اور اس کے مسائل پر توجہ روایتی انداز سے ہٹ کر دی ہے۔ ان سے پہلے ادب میں عورت باجمیثیت محبوبہ، طوائف، دل کو بہلانے کی چیز، حسن کی دیوی کی حیثیت سے جانی جاتی تھی۔ وہ صوفیا کی طرح عورت کو جزو اور مرد کو گل قرار دے کر صوفیانہ وصال کے خلاف ہیں۔ وہ عورت کی تنہائی کو ملاپ کا نام نہیں دیتے۔ وہ ایک طرح تمام روایتی الفاظ، محاوروں، ضرب الامثال، حکایتوں، دیو مالا کی رد تشکیل کرتے ہیں۔ اس رد تشکیل میں عورت ایک مکمل انسان کے روپ میں صدیوں کی دھول سے باہر جھانکتی ہے۔ اُن کا کہنا ہے کہ رومانی داستانوں کا انجام عورت کی موت یا شکست پر ہوتا ہے۔ اس لیے ان داستانوں کا انجام بدلنے کی ضرورت ہے۔

ساڈے ویلے وچ پرئیں لیلیٰ مجنوں رفعت

ہن تیں کل کہانی بھانویں جیویں ٹردی آئی⁽⁴⁾

ہمارے سماج میں عورت کی شناخت مرد کی مرہون منت ہے۔ عورت چاہے بیٹی، بیوی، ماں کی صورت میں ہو اسے باپ، بھائی یا خاوند کے سہارے کی ضرورت رہتی ہے۔ سائن کے مطابق عورت کا اصل مقام ریت روایات کے مطابق شادی شدہ ہونے کا ہے۔

“The destiny that society traditionally offers women is Marriage”⁽⁵⁾

مگر سماج کے اصولوں کے مطابق اس رشتے میں بندھنے والی عورتوں کا انتخاب مرد اُن کے فرماں بردار ہونے اور سماج کے دیے گئے اصولوں کا پابند ہونے سے کرتے ہیں۔ عشق اور رومان جیسے جذبوں سے بڑی عورت کو کبھی عرت اور احترام نہیں دیا جاتا اور نہ ہی اُن کے مقدر میں سماج کی دی گئی عرت بصورت شادی ہوتی ہے۔ رفعت عباس نے عورت کے اس دیرینہ بھر کو توڑا ہے انہوں نے قصہ لیلیٰ مجنوں میں لیلیٰ کے انجام کو بدل کے رکھ دیا ہے۔ رفعت عباس نے روایتی اختتام اور تسلسل کو توڑتے ہوئے نہ صرف اس قصے کی کہانی کو بدلا ہے اس کے ساتھ ہی عورت کو احترام دیتے ہوئے اپنی باور کرایا ہے۔ انہوں نے ہیر کو اپنی بیٹی کا نام دیتے ہوئے مردانہ بالادست

سوچ کی نفی کی ہے۔ رفعت عباس شاعری کے حوالے سے ایک نئے سماجی معاہدے کی بات کرتے ہیں۔ اس طرح انھوں نے اپنی شاعری کے ذریعے مسلط بیانیہ کو رد کرتے ہوئے متبادل بیانیہ دیا ہے:

ساڈے اپنے ویڑھوں عشق ٹریاج
ہیر ہووے ساڈی دھی دا ناں
اساں اپنے قصے دے وی سنیں تھئے میں رفعت
جگ دے بھرے میلے دے وچ ہیر اساڈی جائی⁽⁶⁾

رفعت عباس اپنی بیٹی کا نام ہیر رکھتے ہوئے اُس کی تقدیر کو بدلنے اور قصے کی روایتی تشکیل کو توڑنا چاہتے ہیں۔ ہمارے وسیب میں عورت کے عشق کرنے کو نہ صرف معیوب بل کہ گناہ کبیرہ تصور کیا جاتا ہے۔ اس لیے آج تک کسی نے بیٹی کا نام ہیر رکھنے کی جرات نہیں کی، بس اس قصے کو ہمیشہ محفوظ اور دل بہلانے کا سامان جانتے ہوئے قصے، کہانیوں، تھیٹروں اور فلموں کی زینت بنائے رکھا ہے۔ اس قصے کا ڈوہرا معیار یہ ہے کہ معاشرے میں بڑے فخر سے بیٹوں کا نام ”رانجھا“ رکھا جاتا ہے۔ وہ اس سماجی منافقت پر طنز کرتے ہوئے کہتے ہیں:

بہوں رانجھن رانجھن نام بلیا
ہیر نہ وٹ کوئی نام سنیا
ہیر بیاں دی جائی (غیر مطبوعہ)

رفعت عباس بیٹی کے لیے بیٹا کا نام لیتے ہوئے کسی احساس کمتری کا شکار نہیں یا بیٹے کی پیدائش کو زمانہ جاہلیت کی طرح تفر اور احساس برتری کی علامت نہیں سمجھتے:

آساں اپنیاں دھیاں کول وی پتر سڈیندے آتے
ایہو بھسو مکلاوے والا نہیں مکلا یا ویندا⁽⁷⁾

اس حوالے سے عبدالباسط جھٹی کا کہنا ہے:

”رفعت ایندے معنی ایہے کڈھین پتر گھر دا وارث تھیندے، سینے اُتے دنگلے
پر پیو کول پتہ ہوندے دھی پر ایادھن اے۔ اوندے نکھرُن دے ڈرتوں اونکوں
پتر کر جاندے۔ ایس طرحاں دی منطق رفعت عباس دی شاعری دا وڈا گن
ہے۔“⁽⁸⁾

ان کا ہر نسوانی کردار اپنی پوری دھج سے اُبھرتا ہے۔ عورت کے حقوق کی بات کرنا اور بات ہے، اس کی فکر کے پوشیدہ گوشوں تک رسائی حاصل کرنا دوسری بات ہے۔ رفعت عباس سسی کے ریگستان میں سرگرداں رہنے اور موت سے ہم کنار ہونے کی ذمہ داری پورے سماج پر ڈالتا ہے۔ وہ سسی کو ماں قرار دیتا ہے اور اس کو ڈھونڈنے کے لیے ریگستان میں آؤٹ دوڑاتا ہے:

سسی تان خود ماء ہے ساڈی کتھاں رلدی رہوے

پُنوں اساں گولن کیتے ویندے اٹھ دُرکائی (9)

سراییکی لوک قصے اور عورت کے خلاف منفی رویہ ہماری ذہنی ثقافتی بناوٹ کا حصہ ہیں۔ ہیر کے قصے میں چوچک اور کیدو کا روایتی کردار جوں کا توں چلا آتا ہے مگر رفعت ان کرداروں سے نیا مکالمہ کرنے کے خواہش مند ہیں۔ وہ ہیر کے تھیٹر میں مکالمہ تبدیل کرنے کی بات کرتا ہے:

چوچک سیتی، کیدو گالھ کریوں بہہ کے

کیہ تانیں ایس قصے اندر پھرسی ہیر ادرائی (10)

منور آکاش ”مقامی آدمی کا موقف“ میں لکھتے ہیں:

”وہ اپنے اجداد کے ادھورے رہ جانے والی عشق شاعری کے ذریعے مکمل کرنا

چاہتا ہے۔ وہ سسی، سوہنی اور ہیر کو عورت دینا چاہتا ہے۔“ (11)

اہل دانش اور اہل حکمت کے خیالات جو قرونوں سے عورت کی فطرت و جبلت کی تشریح و توضیح میں سرگرم رہے اور عورت کو جس زاویے سے دیکھا، اس کے حیاتیاتی اور نفسیاتی وجود کو جن مفروضات کی زد میں پرکھا، وہ ان میں سے اکثر زاویے اور مفروضے آج غیر متعلق دکھائی دیتے ہیں۔ عورت کو انسان اور انسانی خصوصیات کے تناظر میں دیکھنے کی بجائے ان نظریات، رسمیات اور اقتدار کے سیاق میں سمجھا گیا، جس کے تحت عورت محض جذباتی مخلوق ہے جب کہ عقل مرد کی میراث ہے۔ مادیت پسندی، شر، فساد، جذباتیت، کم عقلی، کمزوری اور مغلوبیت عورت کی جبلت کا حصہ بنا اور طاقت، ذہانت، بہادری، روحانیت، غلبہ اور عقل مرد کا اختصاص ٹھہرا۔ حکما کے کھینچے گئے دائرہ پر سوال اٹھانے کے لیے مجبور اور مقہور عورت کو ہزاروں سال انتظار کرنا پڑا۔ اسی انتظار کے آخری سرے پر تائیدیت کی تحریک اور فکر نے جنم لیا۔ تائیدیت کی بنیاد گزار مفکر سیمون دی بووا کہتی ہے:

”عورت محض وہی کچھ ہے جس کا فیصلہ مرد دے، لہذا اسے جنس کہا جاتا ہے۔ جس کا مطلب ہے کہ وہ مردوں کی نظر میں بنیادی طور پر ایک جنسی وجود ہے۔ مرد کے لیے وہ جنس ہے مطلق جنس۔ عورت کو مرد کے حوالہ سے متعین اور ممتاز کیا جاتا ہے لیکن مرد کو عورت کے حوالہ سے نہیں۔ عورت بنیادی کے مقابلہ میں غیر بنیادی ہے۔ مرد موضوع ہے وہ مطلق ہے۔۔۔۔۔ عورت دُوجا ہے“⁽¹²⁾

رفعت عباس پدرسری رواج روایت کی نفی کرتے ہوئے عورت کے ایک نئے جنم کا تقاضا کرتے ہیں جہاں اُسے محض جنس سے ہٹ کر انسان سمجھا جائے۔ وہ ماں کی محبت، برابری اور امن کی صحت مند روایت کی تائید میں آج کی عورت کو انسان سمجھتے ہوئے مرد اساس معاشرے میں اُسے وراثت کا حصہ دار سمجھتے ہیں اور غلط تاریخ اور ثقافتی غلبے کو رد کرتے ہوئے عورت سے متعلق گھڑی گئی لغو کہانیوں اور الفاظ کی معافی مانگتے ہیں۔

رانا محبوب اختر اپنی کتاب ”مُونجھ سے مزاحمت تک“ میں رفعت عباس کی نظم ”اساں معافی مسگدے“ میں لکھتے ہیں:

”پڑانے پدرسری بیانیے میں عورت کمزور ہے اور جگتوں، طنزیہ بولوں اور فضول باتوں کا ایک ذخیرہ عورت کو کم مایہ ثابت کرنے کیلئے گھڑا گیا ہے۔ رفعت عباس عورت کے پدرسری روایت کی نفی کرتے ہیں اور متنا آزادی، مساوات اور امن کی صحت مند متوازی روایت کی توثیق کرتے ہیں۔۔۔۔۔۔۔ ہمیں عورت سے ان جملوں، بے ہودہ لطیفوں، رمزیه باتوں، طنزیہ بولوں اور فضول کہاوتوں پر معافی مانگی ہے۔ جو مرد سماج نے عورت کے بارے گھڑ رکھے ہیں۔“⁽¹³⁾

روز ڈیہاڑی گالھیں

وڈکیاں دے آکھان

سبھ پاروں معافی

بہوں سارے قصے

ڈھگ ساری شاعری

عمران دیاں جگتاں

سبھ پاروں معافی
اساں ترمیتیں بارے
وادھو جو کجھ سنیاں
وادھو جو آلا یا
سبھ پارو معافی (14)

رفعت کی شاعری مقامی آدمی کی شاعری ہے۔ ان کی شاعری میں عورتوں کے دکھوں کے خلاف آواز اٹھانا اہم بیانیہ ہے۔ پرانے پدرسری بیانیہ میں عورت کمزور اور حالات کی غلام ہے اور ہمارا پورا بیانیہ عورت کے لیے استعمال کیے گئے بے ہودہ الفاظ، جملے اور روایتی سوچ کی عکاسی کرتا ہے۔ اسے موٹے عقل کی، ٹیڑھی پسلی، پڑیل جیسے نفرت بھرے القابات سے نوازا جاتا ہے۔ پدرسری نظام عورت کو ذلیل حقیر اور کم تر ثابت کرنے کے لیے عورت کے خلاف گالیوں اور ضرب المثل کو رواج دیتا ہے۔ اس کی اپنی پہچان ایک ماں، بہن، بیوی کے رشتوں سے تو ہے مگر افسوس کہ وہ انسان نہیں ہے۔ ڈورو تھے پیکر کے مطابق:

“I cannot be fair about books that treat women as women.
My idea is that all of us, men as well as women, whoever
we are, should be considered as human beings.”⁽¹⁵⁾

ہمارا زیادہ تر ادب پدرسری نظام کے تحت روایتی رویے کا عکاس ہے۔ عورت کے لیے استعمال کیے گئے محاورات، ضرب المثل، اور اقوال اس کی ذات کی نفی کرتے ہوئے اُسے مکار، دغا باز، غلیظ مکھی، ناقص العقل، ادھورا مرد، نامکمل انسان، جادوگرنی، فساد کی جڑ، جیسے القابات، استعارات اور علامتوں سے مطعون کرتے ہیں۔ رفعت عباس دونوں جنسوں کو برابر سمجھتے ہیں اور ان تعصبات کی نفی کرتے ہوئے معافی مانگتے ہیں۔ رفعت عباس شاعری کی طاقت اور دلائل سے شعوری طور پر ماحول کو بدلنے کی بہترین کوشش کرتے ہیں۔ سراینکی شاعری عورت کے حقوق اور صنفی برابری اور آزادی کے لیے عورتوں کے عالمی مزاحمتی تحریک میں بھرپور طریقے سے شامل ہے۔ سراینکی ویسب صدیوں سے جاگیر دارانہ اخلاقیات میں جکڑا ہوا ہے جو عورت کو نامکمل انسان اور باندی سمجھتا ہے۔ جہاں ہر روز عورت کو کارا کاری کی بھیٹ چڑھایا جاتا ہے اور غیرت کے نام پر قربان کیا جاتا ہے۔

جدید شعرا میں رفعت عباس سراینکی ادب کا وہ خوش فکر شاعر ہے، جس کی شاعری عورت کی آواز بن کر ابھری۔ وہ عورتوں کے خلاف مردوں کی ناانصافیوں کو تقدیر یا قسمت کا لکھا نہیں مانتا بلکہ فرسودہ سماج کا رویہ قرار دیتا ہے۔ کائنات میں زندگی کی بقا مادی نوع کی وجہ سے ہے۔ مخلوق چاہے مرد ہو یا عورت اگر اس میں تخلیق کرنے کی صلاحیت موجود ہو تو وہ مادی مؤنث تصور کی جاتی ہے۔ عورت بنیادی طور پر ماں ہے اور ممتا تخلیق سے ممتاز ہے۔ بچے شکم مادر میں ماں کے خون پر پلتے ہیں اور پہلا بھونچا ماں کا دودھ ہے۔ تاریخ کا پہلا پڑاؤ ماں کا صحن تھا۔ عہد شکار میں مرد شکار کو جاتے تھے تو عورت بیچ اگتے دیکھتی اور حیران ہوتی تھی۔ کھیتی باڑی کی ابتداء عورت کی حیرت سے ہوئی۔ وہ دنیا کی پہلی کسان تھی پھر اس نے جانوروں کو سدھایا اور تب سے اب تک مرد کو سدھانے میں لگی ہے۔ تہذیب کا پہلا مدرسہ ماں کی گود ہے مگر مرد عجیب جانور ہے، کہ گالیوں کی لغت میں ماں کے نام کی گالیاں جمع کرتا ہے۔ صباحت عروج کا شعر شاہ نواز خان اور محمود مہبے نے کچھ یوں لکھا ہے:

”رب دی ذات دا بہوں احسان اے جگ تے عورت ذات بنائی ہس۔ بے

کر ماں تے بھین نہ ہندی مندا مردوں جھلمنڑاں پوندا۔“

میسو پوٹو مہیا میں تیامت دیوی کو دیوتاؤں نے صفت تخلیق سے محروم کیا تھا۔ ہندوستان میں پاروتی اپنی آگ میں جل مری تھی۔ رام نے سینا پر الزام لگایا، تو وہ اپنے دو بچے ایک رشی کو دے کر زمین میں گڑھ گئی تھی۔ یونانی دیو مالا میں زیوس دیوتا نے اپنی بیوی میٹس کو کھا لیا تھا۔ حضرت مریم علیہ السلام پر الزام لگے تھے۔ سلامتی کے مذہب کے ابتداء میں بڑا پیراڈائم شفٹ آیا۔ عورت خوشبو اور نماز کی مقدس تگنوں کا حصہ بنی اور ارشاد ہوا کہ جنت ماں کے قدموں تلے ہے۔

جدید سراینکی شاعری میں رفعت عباس کی شاعری نے اس ویسب کو ایک نئے جہان سے روشناس کرایا ہے۔ اپنے نئے بیانیے سے روایتی تسلسل کو نہ صرف توڑا ہے بلکہ سوچنے کی بھی جرأت دی ہے اور اسی قدیم ثقافت کو نئے دور سے ہم آہنگ کر دیا ہے۔ رفعت عباس کی شاعری نے زمین زادوں کو نئے خواب دیکھنے کا حق دیا ہے۔ اس نے دھرتی کے مقتدر حاکم، نملا اور حملہ آوار کی مار دھاڑ کی طاقت کا انکار کرتے ہوئے اور حیاتی کے تضادات کو توڑتے ہوئے اس حد فاصل کو ختم کرنے کی بات کی ہے۔ رفعت عباس نے اس دھرتی کے عشق کو ان زمین زادوں کی لغت میں سے سمجھنے کی کوشش کی ہے۔ انہوں نے عورت/مرد، کمتر/بتر، اچھا/بڑا، اہم/غیر اہم، اعلیٰ/معمولی جیسے تضادات

کو توڑ کر ایک ہونے کا نعرہ لگایا ہے۔ عشق کے قصے کو مونجھ ملال جدائی سے نکال کر نیا نقطہ عروج دیا ہے جو وصال اور خوشیوں کا پیغام لیے ہوئے ہے۔

دنیا بڈھری سکی ساڈی اکھ بٹوانی بیٹی

کہیں کہیں ویلھے دعا کرن کول ویڑھے آباہندے (16)

رفعت عباس عورت کا روپ نانی، دادی یا کسی عمر رسیدہ عورت کو عقل اور دانش کی علامت جانتے ہوئے گھر کی برکت کہتے ہیں۔ انہوں نے سراینکی ادب کے محاورے، اور خصوصاً پہا کے میں برتے گئے خیالات، تشبیہات، استعارات اور علامات کو جو عورت کی کم عقلی اور نالائقی سے متعلق ہیں کی تردید کرتے ہوئے نیا بیانیہ متعارف کرایا ہے۔

رفعت عباس عورت کے بناؤ سنگھار کو روایتی اور تقلیدی آنکھ سے دیکھنے کی بجائے نئے سماجی اور سیاسی مفہوم تلاش کرتا ہے۔ اس سماج کی عورت کے بناؤ سنگھار کو صدیوں سے مرد کی خوشی اور تسکین سے جوڑا گیا۔ اس کی اپنی انفرائیت اور طاقت اور خوبی کو مرد کی مرضی و قبولیت سے ملا کر اُس کے اظہار کو دانستہ دبانے کی کوشش کی گئی۔ رفعت عباس کی عورت کا ہارنگھار اُس کی بجز ات، طاقت، اور حوصلہ مندی کا اظہار ہے۔ رفعت عباس عورت کے ہارنگھار کے بارے میں لکھتے ہیں:

آپ تریمت ساڈے کولوں ڈھیر بہادر رفعت

اے سرخی ہک بینر ہے پیا، کھل کے جیون والا (17)

یہاں عورتوں کا سرخی ہونٹوں پر لگانا بجز ات اور طاقت کی علامت ہے۔ عورتوں کے ہونٹوں پر لگی سرخی عورت کی سماجی و سیاسی سطح پر مزاحمت کا بینر ہے۔ عورت پن کسی کمزور اور کمتر ہونے کی دلیل نہیں درحقیقت ضرورت اس امر کی ہے کہ عورت کے وجود کو ایک مکمل انسان کے طور پر تسلیم کیا جائے۔ عورت کا بناؤ سنگھار مرد کی خوشنودی سے ہٹ کر اُس کے اپنے وجود کا حسین ترین اظہار ہے۔ یہ وہ حقیقت ہے جو مردوں کو شاید بہت دیر میں سمجھ آئے لیکن ایک سراینکی شاعر نے اس سچائی کو واضح طور پر بیان کیا ہے۔ اس معاشرے میں توازن کی ایک ہی صورت ہے کہ مرد کی طرح عورت کو بھی کسی واسطے کے بغیر براہ راست اپنے وجود کی انفرادیت کے ساتھ قبول کیا جائے:

سرخنی لاون کجلا پاون لوک سیاست ساڈی

نال شہاں دے لڑدے پئے میں اپنے ہارنگھاروں (18)

رفعت عباس سُرخنی لگانے اور کجلا ڈالنے کو ہارنگھار سے بڑھ کر عورتوں کی لوک دانش قرار دیتا ہے۔ اس کے نزدیک یہ عمل ’لوک سیاست‘ کے مترادف ہے۔ لوک سیاست مقتدرہ کی سیاست کے مقابل لوگوں کی تہذیب اور ثقافت سے ابھرنے والی طاقت کا نام ہے۔ اُن کا کہنا ہے کہ عورتوں کے ہاں اس لوک دانش کا مکمل شعور ہے اور وہ اپنے بناؤ سنگھار کے ذریعے مردانہ بالادست معاشرے میں اپنی گم شدگی کے خلاف مزاحمت کرتی ہے۔

حاکم کوں نہ بھاون والے بھُل رہیندے ہسے

وَل وِل اپنے ہوٹھیں اُتے سُرخنی لیندے ہسے (19)

حاکم کو ہر طرح کا بھول اور بانچہ بھاتا ہے لیکن وہ عورت کے ہونٹوں کے بانچے کو پسند نہیں کرتا گویا عورت کا بار بار ہونٹوں پر سُرخنی لگانا مرد یا حاکم کی حاکمیت کو چیلنج کرنے کے مترادف ہے۔ جیسا کہ پہلے کہا گیا ہے کہ عورت اپنے ہونٹوں پر سُرخنی لگا کر اپنی آزادی کا پینر لکھتی ہے۔ شاعری کی دنیا میں شاعرانے عورت کے ہونٹوں پر طرح طرح سے طبع آزمائی کی ہے۔ کسی نے گلاب کی پھکڑی اور کسی نے اُسے یا قوت قرار دیا ہے۔ لیکن رفعت عباس کی شاعری میں ہونٹ عورت کے وجودی بیانیے کا پینر بن کر ابھرتے ہیں۔

سونیاں تریمتیں کلہیاں ہوں، یا انہاں دے رلے کوئی چاہون والا اوہ شہراج

آندے ویندے ساڈے سویں لوکیں کول وی ڈیدھیاں رہندیاں، ایہ انہاں

دا ہک سونہپ تے سا نگیاں دے ہک وڈے گھیر دی گالھ اے۔ (20)

یہ نظم جاگیر درانہ نظام کے خلاف آواز اٹھاتے ہوئے عورت کو اس جہان کے رشتوں سے جڑی خوب صورت مخلوق ٹھہراتی ہے۔ شاعری میں عورت چاہے وہ اکیلی ہو یا اپنے محبوب کے سنگ وہ اپنے اطراف میں جڑی ہر شے کو اعتماد سے دیکھتی اور تائش کرتی نظر آتی ہے۔ اگرچہ ہمارا فرسودہ سماجی رویہ عورت کے اس رویے کو معیوب سمجھتا ہے اور مرد اپنی نام نہاد اخلاقیات سے اس فطری رویہ کی تردید کرتا ہے۔ ہمارے اس فرسودہ سماجی رویے کے مطابق یہ عورت کی آوارگی اور آزادہ روی ہے جو سزا کی مستحق ہے۔ رفعت عباس اسے عورت کا حسن اور باہمی رشتوں کا ایک بڑا معجزہ کہتے ہیں۔ جوں زندگی کو رواں دواں رکھنے اور سنہرے دور سے جڑنے کی واحد اُمید ہے۔ وہ عورت کی برہا اور اس کی بے رنگی کے خلاف ہیں اس حوالے سے وہ کہتے ہیں:

اساں دُھر دا جھیڑا لاتا ہوتے ایس برہادی بے رنگی نال
 رفعت عباس اپنی کتاب ”جھومری جھم ٹرے“ میں سرانگی تہذیب کی تاریخ کو علامتی انداز
 میں پیش کرتے ہوئے یہاں کے باسیوں کی بقا اور حقوق کے حصول کی جدوجہد کرتے نظر آتے ہیں۔
 اسلم رسول پوری اس طویل نظم کو معنوی لحاظ سے چار حصوں میں تقسیم کرتا ہے اس کا ایک حصہ ناری اور
 راجہ کا نائنگ ہے جس میں راجہ ایک عورت کی محبت میں گرفتار ہو کر براہمن کو اس کے والدین کے
 پاس رشتہ کے لیے بھیجتا ہے لیکن وہ عورت اپنی ذاتی محبت کی خاطر راجہ کی ہر پیش کش کو ٹھکراتی ہے۔
 اس پر پدرسری بالادستی زور پکڑتی ہے اور راجہ کا غمناک و غصہ حرکت میں آجاتا ہے۔ دوشیزہ کو راجہ کی
 تلوار کے ساتھ زبردستی بیاہ دیا جاتا ہے۔ راجہ کا یہ رویہ ہماری مرد غالب سوچ کا عین عکاس ہے مگر
 دوشیزہ کا رویہ ایک نئے فکری چاک پگھو متنا دکھائی دیتا ہے۔ رفعت عباس کی اس طویل نظم ”جھومری
 جھم ٹرے“ ایک عورت مزاحمت کا نشان بن کر ابھرتی ہے۔ براہمن اپنی گالہ کول وت ودھیندا پئے

راجے سیں دے قہرتوں بہوں ڈریندا پئے

نیگر آکھیا رانیاں راجے ہو میں کئی

میڈے کولوں آکھوتاں کیرھی بھل تھئی

میں تاں جیوناں چاہندی ہیں ندی دے وانگ

میں تاں اپنی لہر وچ گالہ نہ جاناں بی

کل اونینگر آپ وت ہووے میڈی سمجھ

گھن میڈی تلوار کول ٹروسویں سنج (21)

اسلم رسول پوری کے مطابق:

”لڑکی [دوشیزہ] ایک عوامی کردار ہے جو ویسب کی کھلی اور سرسبز فضا میں پرورش
 پاتی ہے۔ وہ اپنی ذاتی خوشیوں میں مست رہنے والی ایک ایسی آزاد اور خوش
 موج لڑکی ہے جو اپنے اندر چمکنے والی محبت کے سہارے بنتی ہے۔ وہ شاہی
 محلات کی پابندیوں سے آزاد رہ کر پانی کی لہروں کی طرح مست است رہنا
 چاہتی ہے۔ اُس کے تئیں رانی بننے کا عذاب شاید اُس کے گناہوں کی شامت
 ہے۔ اُس کے والدین بھی اپنی بیٹی کی خوشیوں سے جڑے رہنا چاہتے ہیں۔ وہ

ساکوں پدما آپ ڈسیندی پتی۔۔۔۔۔

اگوں حاکم ہے، پچھوں قاضی ہے

ڈیکھو موہراں پتی مُسکاوے (23)

اس تصوراتی نسائی تنکون سے پتہ چلتا ہے کہ رفعت عباس ایک کھرا فیمنٹ ہے اور شہروں کی بقا اور تسلسل کے لیے اس تائیدی روح اور اس کے فنون کی تکریم کو لازم سمجھتا ہے۔ رفعت عباس کی موہراں ایک حوصلہ مند اور دلیر عورت کی علامت ہے۔ موہراں بطور رقاہہ اپنے گھنگھروں کی چھنکار کو مقتدرہ قوتوں کے دباؤ سے نہ اتارتی ہے نہ چھپاتی ہے اور نہ ہی جھنکارنا چھوڑتی ہے۔ موہراں جس کا تعارف تاریخ کے صفحات میں حسن و جمال کے بہ جائے جرات، مزاحمت، جہد مسلسل اور غاصبوں کے ظلم کے خلاف آواز اٹھانے اور مسلسل ڈٹے رہنے کی شناخت کا حوالہ بنا ہے۔ موہراں اپنے رقص سے جارج کے خلاف مسلسل جدوجہد کرتی ہے، اور وہ آنکھ کی بیداری کے لیے پاؤں کی تھاپ کے جاگنے پر ایمان رکھتی ہے۔ محمد بن تعلق نے قتل عام اور ملتان پر قبضہ ہونے کے بعد حکم شاہی کے مطابق کر فیو نافذ کر دیا اور حکم ہوا کہ چراغ گل کر دیے جائیں۔ موہراں اپنے محبوب کے انتظار میں اپنے ملاپے میں چراغ روشن کر دیا تاکہ اُسکا محبوب راستہ نہ بھٹک جائے۔ مقتدرہ قوتوں کی حکم عدولی پے صبح موہراں کو گرفتار کر کے موت کے گھاٹ اتار دیا گیا۔ رفعت عباس کی شاعری میں عورت موہراں کی مانند بہادری، جرات، مزاحمت کی علامت بنتے ہوئے غاصبوں کے خلاف ہمیشہ ڈٹی رہتی ہے:

”رفعت عباس نے ان حقائق کو سمجھانے کے لیے اپنی مٹی گوئدہ کر علامتوں کے

گھگو گھوڑے بناتے ہیں۔ اُس نے بہت سی مروجہ علامتوں کو آنکھ اٹھا کر بھی

نہیں دیکھا۔ اُس نے اس مٹی سے اُگی سسی ہیر کی علامتوں کے برتاؤ سے

بھی آگے موہراں، ملوہیا، اور پدما جیسی نئی علامتیں تخلیق کی ہیں۔ اس طرح رفعت

عباس کی علامتیں جغرافیائی ہونے کے ساتھ ساتھ تاریخی بھی ہیں مگر مٹی سے جدا

نہیں۔“ (24)

رفعت عباس کی شاعری نے حکایت میں دریا تے سندھ کی ناپینا ڈولفن کے قصہ کو جدید سماجی اور تہذیبی مفاہیم سے جوڑ کر آفاقی پیغام دیا ہے۔ ان کی ایک حکایت میں ناپینا ڈولفن عورت بن جاتی ہے اور ایک ملاح کے عشق میں عورت بن جاتی ہے۔ اُسے دریا کے دیوتانے تین باتوں میں سے

ایک کے چٹاؤ کا اختیار دیا جس پر اُس نے عورت بنا پسند کیا۔
ہلین تے مہانا:

”سندھ دریا دی ہک آندھی ہلین مہانے تے عاشق ہئی۔ اوندے عشق و ت پانی
وچ بھاہ ہک لاتی تاں دل دریا اونکوں سڈیا تے ترے چوناں ڈتیاں۔ پہلی
مہانا ہلین بن وچے۔ ڈوجھی اوہ خود تریت بن وچے ترے چھی اوندے اکھیں
اونکوں ولدیاں مل وچن۔ دل دریا مہانے کون اچ سڈوا یا تے آپے ترے
چوناں اونکوں وی ڈتیاں۔ پہلی ہلین تریت بن وچے۔ ڈوجھی او خود ہلین بن
وچے، ترے چھی ہلین کون اکھیاں ولدیاں مل وچن۔ ہن ہلین تے مہانا ہک
پہڑی وچ رہندن، مہانے ہلین کیتے اکھیں چنیاں تے ہلین تریت دی ہوند
چنئی۔“ (25)

رفعت عباس کے ہاں عورت ہونا ایک پر عظمت بات ہے۔ اندھی ڈولفن کا عورت بننے کی
خواہش اور مہانے کا اُس کے لیے آنکھوں کا چٹاؤ اس پدر شاہی کے تسلسل کو توڑنا ہے۔ وہ وادی سندھ
کی پانچ ہزار سالہ تاریخ و تہذیب میں عورت کی تکریم کو اہم ترین ورثہ قرار دیتے ہیں۔ اُن کا کہنا ہے کہ
ہزاروں سالوں کے سفر میں ہم نے چانی اور روٹی بنانا سیکھا ہے، دروازہ اور آنا پینے والی چکی دریافت
کی ہے اور اب وقت ہے کہ ہم عورت کو عزت دیں اور اپنی اندھی ڈولفن کے لیے آنکھیں تلاش کریں۔

ایہو آہن ویلا ہے اسال

اپنے پنج ہزار سال وچوں

کھچیا روٹی

ہو ہایا چکی

تریتیں دا آدر

یاوت اندھی ہلین کیتے اکھ بناون (26)

یہاں رفعت عباس کی شعری علامات کو کھولا جائے تو پتہ چلتا ہے کہ اس پدر سری نظام نے
عورت کو ”بلا ٹینڈ انڈس ڈولفن“ بنا کر رکھ دیا ہے۔ رفعت عباس کی شاعری اس اندھی ڈولفن کے لیے
آنکھوں کی تلاش ہے۔ رانا محبوب اختر ”موجھ سے مزاحمت تک“ میں لکھتے ہیں:

”عورت کے بارے پدرسری سماج کی اس پوری پُر تشدد روایت کو بدلنے کی ضرورت ہے۔ رفعت عباس شاعری کی طاقت اور شعوری استدلال سے پرانے پیراڈٹم کو بدلنے والا شاعر ہے۔ وہ جدید دنیا کے ماڈرن ازم کے مباحث کو پوسٹ ماڈرن زمینی حقائق کی روشنی میں دیکھتا ہے اور اپنے انداز سے جگ جہان سے مکالمہ کرنا چاہتا ہے اُس کا سچ زمین زاد کے خون سے لکھا گیا ہے۔“⁽²⁷⁾

ایک اور حکایت میں رفعت عباس کہتے ہیں دنیا کی بقاء اور آخری حقن عورت کے روپ میں ڈھل جانے میں ہے۔
دنیا تریبت بونجی ہے:

”ہو این نال بارشیں نال تریبتیں کول ڈھڈھیں، ہال جسمن، ایہہ دنیا ساری حو این ونجی ہے، ایہہ دنیا ساری تریبت تھی ونجی ہے۔ ایہا ایندے بچن دی ہک صورت ہے۔ جنگل وچ ہس مادی ہلکھی تے دریا وچ ہس مادی مچھی رہو لیسے۔ تر سارے جتھاں وی اوہ ہون خود مادی بن ونجے۔ ایہو انت سُنہپ ہے۔ تماں بھلا سوچ سگدے دنیا کیڈی سوہنی تے بھرویں لگسی، ہک شیشے وچوں باہر نکلی تے واہندی ہوئی دنیا“ اول آکھیا۔ ”اساں اوندیاں گالھیاں سُنیا کھل پئے تے چرتیں اوکوں ڈیدھے رہ گئے۔“⁽²⁸⁾

یہاں عورت بن جانے سے مراد اس کا رویہ، عادات اور انداز اختیار کرنا ہے۔ کیونکہ مرد کی بالادستی اس کو جس مقام پر لے آئی ہے وہ زیادہ خوش گن نہیں ہے۔ معاشرے میں مرد غالب سوچ عقل کے ناقص اور محدود ہونے اور احساس برتری کی وجہ سے اس دنیا میں انتشار اور بد امنی کا سبب بنا ہے۔ رفعت عباس عشق کو عورت کا جہان قرار دیتے ہوئے امن کی نمائندہ کہتا ہے۔

رفعت عباس کی شاعری میں تسلسل حیات ایک بڑا موضوع ہے، جیسے انھوں نے صوفیانہ عشق کو عمومی محبت بنا دیا ہے، جیسے وہ انسان کو نسل در نسل بہاؤ میں دیکھتے ہیں، بالکل اس طرح رومانی داستانوں کو بھی آج کی روز مرہ زندگی کا حصہ بنا دیتے ہیں۔ اُن کی شاعری میں روایتی نالگوں کے برعکس سسی کا اندوہ ناک انجام بدل جاتا ہے۔ اُن کے کلام میں رات جس سسی کو تھینٹر میں مار دیا گیا تھا وہ صبح اپنے دفتر جاتے ہوئی دکھائی دیتی ہے۔ وہ صدیوں سے سسی کی موت پر نوہ گر

شاعروں کے برعکس سسی کی زندگی کا گیت گاتے ہیں۔ ہماری فرسودہ روایات اور مردانہ بالادستی کے سماج میں یہ ایک بہت قیمتی گیت ہے جو ایک سرایتی شاعر کے حصے میں آیا ہے۔

تماشے دا ڈینہ

تے سسی جیڑھی قصے وچ مرگئی ہئی

دھی نال دفتر پئی ویندی اے

تے پنوں جیڑھا قصے وچ بچ گیا ہئی

نویں ہک نوکری کیتے ویندا پئے (29)

☆☆☆

References:

- * PhD Scholar, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad.
- ** Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad.
- 1- Aqeela javed, Dr. Hammad Rasool, Dr. Qazi Afzal Hussain, Matan ki Tanisi Qirat Adhi aurat pura adab (Lahore: Fiction House, 2017)127.
- 2- Rifat Abbas, Prof. Ein Narangi andar (Multan: Manzil Art Press, 2016)203.
- 3- As Above, 203.
- 4- As above, 259.
- 5- Simon De Beeauvior. The SecondSex,vintage books,a division of random house (New York: Ing 2009)670.
- 6- Rifat Abbas, Prof. Ein Narangi andar (Multan: Manzil Art Press, 2016)26.
- 7- As Above, 41.
- 8- Anwar Ahmad. Peelun (Jan-Apr 2018)245.
- 9- Rifat Abbas, Prof. Ein Narangi andar (Multan: Manzil Art Press, 2016)26.
- 10- As Above, 26.
- 11- Munawar Akaash. Muqami Admi ka mauqaf, Rifat abbas sy mukalma (Lahore: Fiction House, 2017)9.
- 12- Aqeela Javed, Dr. Hammad Rasool, Dr. Yasir Jawad, Aurat, Aadhi Aurat, Poora Adab (Lahore: Fiction House, 2017)17.
- 13- Rana Mehboob Akhtar. Moonjh ton Mazaahmat tain (Multan: Area study center Baha ud din Zikriya center, 2020)301.
- 14- Rifat Abbas, prof. Maan boli da Baagh (Multan: Khmeesyatra, 2014)15.
- 15- Simon De Beeauvior. The SecondSex,vintage books,a division of random house (New York: Ing 2009)24.
- 16- Rifat Abbas, Prof. Ein Narangi andar, 47.
- 17- As Above, 206.
- 18- Rifat Abbas, Prof. Ein Narangi andar, 196.
- 19- As Above, 150
- 20- Rifat Abbas, Prof. Suhniyan Treemtin, Nazm, mashmula Peelun (Multan:

Jan-Apr 2021) 285

- 21- Rifat Abbas, Prof. Jhoomri Jhum Turey (Multan: Kitab Nagar, 1998) 52
- 22- Hafeez Khan. Rifat Abbas ki siraiki Shairi NoAbadyati Khaton ka naya Mukalma (Multan: Institute of policy and research, 2006)49.
- 23- Rifat Abbas, Prof. Sangat waid (Multan: Beacon Books, 1997)35-40.
- 24- Hafeez Khan. Rifat Abbas ki siraiki Shairi NoAbadyati Khaton ka naya Mukalma (Multan: Institute of policy and research, 2006)119.
- 25- Rifat Abbas, prof. Maan Boli da Baagh, 45.
- 26- Kunjiyan da Guch, 147.
- 27- Rana Mehboob Akhtar. Moonjh ton Mazaahmat tain (Multan: Area study center Baha ud din Zikriya center, 2020)303.
- 28- Kunjiyan da gucha, 147.
- 29- Rifat Abbas, prof. Maan Boli da Baagh, 66.

Umaima Mohsin¹:

Humna Qais²:

Launch of Punjabi Website “Culture of Punjab Pakistan (CoPP) Promoting Punjabi Culture through Seminar and Exhibition – A Project of Institute of Punjabi and Cultural Studies, University of the Punjab, Lahore

Abstract

World is known as a global village and people are investing in this digital world not only in fields of science but in fields of arts to spread their cultures worldwide virtually and mark their presence. Pakistan being a culturally rich country with different cultures like Pashtun, Balochi, Sindhi from which Punjabi culture is one of them. Due to high influence of western culture, Punjabi culture is losing its essence. An over view of cultural websites was done which led to realize that many other countries have invested and secured their cultural aspects but there is no source to find Punjabi cultural data under one roof. This research was done to create a platform that can endorse Punjabi culture of Pakistan securing our Punjabi culture which is not far from being included in the forgotten culture’s list by launching a website under the patronage of Institute of Punjabi and Cultural Studies, University of The Punjab, Lahore, Pakistan. A website where most of the Punjabi data will be compiled and will be available for the researchers and future generations.

Keywords: Website, Digital World, Cultural Aspects, Research, Endorse Punjabi Culture.

Introduction

Culture refers to the features of a group of people well-defined by language, religion, values, norms, cuisine, social habits,

and arts. It plays an integral role in the development of a cultural outlook of a particular country. A country may comprise of one or several cultures which combine together to form a unified nation. It enhances the quality of life at individual and communal level.

Like every country, Pakistan is a country which exhibits different cultures i.e., Punjabi, Sindhi, Balochi, Pashtun and Kashmiri. Punjabi Culture is known to be one of the oldest and richest culture in world history, from ancient times to the present time which is still practiced in India as well. Sikhs in India these days practice the Punjabi culture and in Pakistan it is followed in the province of Punjab. The scope, history, complexity and density of the culture is vast. Punjabi culture comprises of the following: Punjabi cuisine, philosophy, poetry, artistry, music, architecture, traditions and history. All these cultural aspects are important but people are considering them as secondary.

A greater percentage of Pakistan's population comprises of Punjabis i.e., 52.6%, still people are not cognizant of the importance of culture. They have forgotten the cultural values as the youth is now influenced by the western culture. They have started to adopt values and norms from western side and are considering their own Pakistani culture as simple “boring”. They have adopted customs, language, traditions, and morals which prevail in the west.

The domain of “preservation of Punjabi culture” is the main focus of this research. It is reported in *“The Importance of Culture Throughout All of Life and Beyond”* by Thomas Norma (2001) that culture is like a spine of a country which holds an image of a country globally. Culture of any country is a representation of society and their language, religion and rules and rituals. The writer compares the cultural values between Africans and Americans to have an analysis of mutual cultural values of both places along with the effects of culture maintenance on

economy and lifestyle.¹

Pakistani culture is one of the well-known cultures in the world. M. Sher Juni (2014) in “*Impact of Global Media on the Culture of Pakistan: A Case Study of Youth of Layyah City*” concluded that young generation of Pakistan is extremely motivated and impressed by the foreign media. In the present time, youth has mixed our national culture with the foreign culture but has failed to preserve our local cultural values and heritage of Pakistan. As compared to foreigners, we as a nation lack the element of ownership for our culture. People abroad have saved and displayed their heritage and cultural items in museums and on websites to preserve their culture for the development of the country.²

Literature has reported various studies for the preservation and maintenance of cultures of a particular place. In case of culture prevalence, Anil Singh (2012) “*Digital preservation of cultural heritage resources and manuscripts*” reported the significance of the culture. They have mentioned about the benefits (economical) a country could have. It is mentioned about preserving the Indian culture and proposed the idea to promote their culture worldwide with the help of advancement of technology in present time (by compiling and giving access worldwide through website) which will result in better image formation of Indian culture across the world and will benefit the Indian economy. This research also reports about the initiatives for preservation of cultural heritage, resources, and manuscripts that Indian government has already

¹ Thomas Norma, “The Importance of Culture Throughout All of Life and Beyond,” *Holistic Nursing Practice*, Issue 2 (January 2001): 40-46, [https://journals.lww.com/hnpjjournal/Abstract/2001/01000/The_Importance_of_Culture_t hroughout_All_of_Life.7.aspx](https://journals.lww.com/hnpjjournal/Abstract/2001/01000/The_Importance_of_Culture_throughout_All_of_Life.7.aspx)

² M Sher Juni, “Impacts of Global Media on the Culture of Pakistan: A Case Study of Youth of Layyah City,” Vol 8, No. 3 (September 2014): 1008-1014, <https://www.proquest.com/openview/1bf20cdee3414c92413832c98c092b18/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2031961>

taken steps for.³

It is a responsibility of government to maintain the cultural values of their country and to promote it so that it lasts long. Gurpreet Singh Sohal (2012) in “*Digitization preserves Punjab region’s Heritage and Culture*” discussed that present generation lacks the enthusiasm to preserve the culture and heritage. Sohal mentioned the presence of digital library to preserve the regions culture and heritage of both India and Pakistan. Targeted regions of the research were Punjab, Haryana, Himachal Pradesh and specific areas of Rajasthan and Western Punjab which is now in Pakistan. He claimed that Punjab Digital Library (PDL) which through a website gathers literature from two main sources i.e., villages and educational institutes but people from rural areas by far have preserved cultural values and literature in a better way than educational institutes. And to date PDL has digitized more than 6.5 million items from which some are more than 300 years old. (Including manuscripts, maps, magazines etc.) Writer said that the presence of E-Library plays an important role to spread and to preserve the Punjabi cultures and heritage of both India and Pakistan. Sources like PDL provides most of the literature on one platform, this proves, that Punjabi Culture (west Pakistan) needs to be gathered on one platform so it could restore the original essence of Punjabi traditions and customs and also to spread our Punjabi culture.⁴

Discussion of Punjabi culture is incomplete without the references of Baba Bulhe Shah. Naeem Dilpul (2016) reported in “*Critical Discourse Analysis of Bulhe Shah’s and Masts’s poetry*”

³ Anil Singh, “Digital preservation of cultural heritage resources and manuscripts”
Volume 38, no. 4 (2012): 289-296,

<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0340035212463139>

⁴ Gurpreet Singh Sohal, “Digitisation preserves Punjab region’s Heritage and Culture,”
Last modified August 2012,

https://www.researchgate.net/publication/230758213_Digitisation_preserves_Punjab_region's_Heritage_and_Culture

The writer mentioned about the attempts to capture the essence of two Sufi poets hailing from divergent origins. Studies exhibit that the beauty of Baba Bulhe Shah’s Qalam has led many people to feel the element of Sufism. The writer reported about the books (secondary sources) that were studied for the analysis of the poetry and mentioned that these art pieces that represent our culture should be secured and compiled on one platform as in the present time there is a lack of culture preservation. The writer in his say promotes the idea of preserving the Sufi poetry of Baba Bulleh Shah and Mast like on digital platforms.⁵

This lack of culture preservation is growing and affecting tourism as well. Regarding this aspect Anem Syed (2017) stated in *“Preserving South Asian Cultural Heritage through Animated Storytelling”* that people specifically youth is less inclined towards culture because of lack of ownership. Education sectors have failed to guide children to protect their culture or to even respect it. She also described that the world is getting digitized in the present time and for her thesis project, she decided to re-create and preserve one of the oldest folk stories سوہتی مہینوال through an animation project with the mindset that people can watch it easily and have an access to it on a digital platform. Her point of view of launching it digitally was because people are living in digital world. She proposed that this project can be displayed on any Punjabi cultural website so that people could watch this animated short film easily and to preserve our such cultural aspects. This supports the argument that there is a need to launch digital platforms for preserving the Punjabi cultural heritage.⁶

⁵ Naeem Dilpul, “Critical Discourse Analysis of Bulhe Shah’s and Mast’s poetry,” Vol. 2, Issue 1, (March 2016): Pages 8.

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3820499#

⁶ Anem Syed, “Preserving South Asian Cultural Heritage through Animated Storytelling,” (2017),

<https://www.proquest.com/openview/343b5093f84b0d6f22aa45d0b82d5852/1?pq->

As discussed in the previous reference, digital platforms will be helpful in preserving and reviving our traditional handicrafts without which our culture is incomplete. Prabhjot Kaur (2011) emphasized the importance of traditional handicraft especially Phulkari in “*Revival of Punjab’s Traditional Handicraft: Phulkari*”. She concluded that handicrafts are showcases of our culture that proves its richness and artistic history of the nation. She mentioned that phulkari has been under a severe threat of extinction and major cause of this issue is lack of knowledge and misuse of the craftsperson by middlemen. She suggested that these cultural aspects that are so rich culture and data of famous craftsmen must be preserved to let our coming generations learn about the values and cultural importance.⁷

Other than to educate people, it is important to spread knowledge amongst children at all educational levels as they are the buildings blocks of the next generation. Dina Ahmed Ismaeel and Ahlam Mohammed Al- Abdullatif (2016) in “*Impact of an Interactive Virtual Museum on Students’ Attitudes Toward Cultural Heritage Education in the Region of Al Hassa, Saudi Arabia*” mentioned that the students in Al Hassa, Saudi Arabia showed their interest about the existence of a virtual museum and this study showed that such virtual museums can be a great source of information and knowledge for people. Ismaeel and Abdullatif also mentioned that there should be a platform like virtual museum to preserve our culture for a better learning and ease of witnessing cultural beauty digitally to overcome the lack of interest towards culture and heritage. The idea according to the writers convey to preserve the culture on digital platforms, supports the initiative to

origsite=gscholar&cbl=18750

⁷ Prabhjot Kaur, “Revival of Punjab’s Traditional Handicraft: Phulkari,” Last modified January 2011, https://www.researchgate.net/publication/303844447_Revival_of_Punjab's_Traditional_Handicraft_Phulkari

design a website of only culture that could help people learn and gather material regarding their interests in different aspects of culture of a country.⁸

As mentioned in the above reference, it is claimed that a specific platform should be made for preserving the culture for which virtual museums and websites are the suitable solution for this. T.P. Kersten, F. Tschirschwitz, S. Deggim (2017) wrote in “*Development of a Virtual Museum Including a 4D Presentation of Building History in Virtual Reality*” that website as a medium to promote this museum was a suitable medium, which is beneficial to keep data saved. They mentioned that a virtual museum has two uses, one it helps to enhance an experience of a visitor and second, it can be used as a teaching material in terms of museum education. They mentioned in the journal about the website and plan of a virtual museum Old-Segeberg town house as a case study and shared some visuals of the virtual museum digitally.⁹

According to another reference, Satyendra Kumar Mishra and Satyaki Roy (2017), in “*A Story of Languishing Doll: Revival of Cloth Dolls of India*” reported the effects of industrialization on culture. The domain of the research is based on the extinction of cloth dolls that carries the value Punjabi culture. He claimed that making dolls was one of the major sources of earning for craftsman in 1950’s. Kumar Mishra and Roy mentioned the reasons of the revival of Punjabi cultural aspects and suggested to restore and gather the remaining art pieces on one platform to

⁸ Ismaeel, D. A., & Al-Abdullatif, A. M. “The Impact of an Interactive Virtual Museum on Students’ Attitudes Toward Cultural Heritage Education in the Region of Al Hassa, Saudi Arabia.” *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 11(04), (2016), pp. 32–39, <https://doi.org/10.3991/ijet.v11i04.5300>

⁹ T.P. Kersten, F. Tschirschwitz, S. Deggim, “Development of a Virtual Museum Including a 4D presentation of Building History in Virtual Reality”, Volume XLII-2/W3, 2017, https://www.researchgate.net/publication/313963055_DEVELOPMENT_OF_A_VIRTUAL_MUSEUM_INCLUDING_A_4D_PRESENTATION_OF_BUILDING_HISTORY_IN_VIRTUAL_REALITY

maintain the chain for future generations.¹⁰

Punjabi culture comprises of not only literature but also, crafts like basketry, doll making etc. Jyotindra Jain (2018) said in “*The Crafts Museum, New Delhi*” that crafts are the essential part of Indian culture. Main aim of this writing was to mention the importance of cultural heritage of India. Jain claims that preserving the crafts of a culture which would serve as a source material for the revival, reproduction and development of crafts. He claimed that The Crafts Museum has secured items like laps, incense burners, ritual accessories, wood carvings, painted woods and such other daily life material used. He states that museums like crafts museum must be introduced to help the spread of a culture on a larger scale and there should be more platforms to compile and preserve cultural values. This claim of Jain supports the argument that there should be platforms where people can preserve their cultural values to mark the importance of cultural.¹¹

According to the further studies, Mehmet Fatih Doker (2018) wrote in “*Promotion of Cultural Heritages Through a Virtual Museum Platform: Case Study Hagia Sophia*” the importance of virtual museums. Doker said that digital platforms are primary tools that are used to spread the importance of culture among people such as websites and social media platforms. Considering Hagia Sophia as a case study, writer planned to launch a digital 3D structure of the mosque so that people understand the value of religion and can walk through the mosque digitally. Doker also suggested that virtual museums should be created to spread the importance of cultural values digitally as it is easy for people to visit and people around the world could have an access to it. This

¹⁰ Satyendra Kumar Mishra, “A Story of Languishing Doll: Revival of Cloth Dolls of India,” *Research into Design for Communities*, Volume 2, (February 11th, 2017): 71-77, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-10-3521-0_6

¹¹ Jyotindra Jain, “The Crafts Museum, New Delhi” *Volume 40, Issue 1* (December 18th, 2018) 48-51, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1111/j.1468-0033.1989.tb00726.x?journalCode=rnil20>

will also help in the promotion of cultural values and will also help in preserving it. The writer’s point of view explained that platforms like social media and website should be launched to compile values of culture and heritage.¹²

To provide a platform for the launch of website through a seminar is the main focus of this study. Thaap (a non-profit organization to promote culture, art and architecture) has conducted a seminar on Punjab Culture: Heritage Conservation & Tourism on March 15th, 2022. Folk tunes and cultural poetry were performed on the first day of seminar. The moto of the seminar was to spread peace, love and heritage conservation. The mission of Thaap is to promote the culture, craft, dialects and literature.¹³

Literature has reported different posters designed on the theme of Punjabi culture that shows the different aspects of Punjabis. Designed and sold by Cybermania Store promotes the music festivals of Punjabi culture. Designer showed his dedication toward the musical aspects of Punjabi culture that brings back to life.¹⁴

All these references in the literature that has been mentioned above have helped to prove that there is a dire need to preserve the culture which will bring back the sense of ownership in minds of people who now have stepped back to preserve the Punjabi culture due to the influence of western culture.

¹² Mehmet Fatih Doker, “Promotion of Cultural Heritages Through a Virtual Museum Platform: Case Study Hagia Sophia” *Sakarya University Journal of Science* 22(5), (2018-03-23), 1337-1345, http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:--ymLzatuYUJ:scholar.google.com/+case+study+on+benefits+of+virtual+museum&hl=en&as_sdt=0,5

¹³ Daily Times, “Day 2 of Seminar on Punjab Culture: Heritage Conservation & Tourism held,” (March 15, 2022), <https://dailytimes.com.pk/901129/day-2-of-seminar-on-punjab-culture-heritage-conservation-tourism-held/>

¹⁴ Cybermania, “For the Culture”, <https://www.redbubble.com/i/poster/FOR-THE-CULTURE-by-bhagwantmba/84395917.E40HW>

DISCUSSION

Around 56% of the population now lacks interest in the culture of Punjab and its importance. To compile and preserve the Punjabi culture of Pakistan, during the initial steps of research a tentative idea was proposed of launching a virtual museum and a website based on Punjabi culture but designing a structure of a museum whether a physical or virtual was not in the domain of working as a designer. To find a suitable medium to preserve the Punjabi culture, a survey was done from which it was concluded that people are more interested to include current technology to take this step.

CONCLUSION

According to the conclusions of the survey and discussions with senior people, it was decided to design and launch a website named, “Culture of Punjab, Pakistan” as a platform which would have most of the data compiled and preserved based on the Punjabi Culture of Punjab Pakistan.

This idea of website was presented to director of Punjabi department of Institute of Punjabi and Cultural Studies, University of The Punjab, Lahore. By the mutual decision of the faculty members and the director of Punjabi Department, it was decided that this website will be owned by them and will be linked with the official website of Institute of Punjabi and Cultural Studies, University of The Punjab, Lahore.

REFERENCES

- * Assistant Professor, Animation Department, Institute for Art and Culture
- ** Animation Department, Institute for Art and Culture
- A. D., Ismaeel, & Al-Abdullatif. M. A, “The Impact of an Interactive Virtual Museum on Students’ Attitudes Toward Cultural Heritage Education in the Region of Al Hassa, Saudi Arabia.” *International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET)*, 11(04), (2016), pp. 32–39, <https://oi.org/10.3991/ijet.v11i04.5300>
- Anonymous, “Lost Identity”
- Cybermania, “For the Culture”, <https://www.redbubble.com/i/poster/FOR-THE-CULTURE-by-bhagwantmba/84395917.E40HW>
- Dilpul Naeem, “Critical Discourse Analysis of Bulhe Shah’s and Mast’s poetry,” Vol. 2, Issue 1, (March 2016): Pages 8,
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3820499#
- Doker Fatih Mehmet, “Promotion of Cultural Heritages Through a Virtual Museum Platform: Case Study Hagia Sophia” *Sakarya Univesrsity Journal of Science* 22(5), (2018-03-23), 1337-1345, [https://scholar.googleusercontent.com/scholar/q-cache:--Hammad,Haneen “Grand Egyptian Museum” Social Media Campaign, \(October 29, 2020\), <https://dribbble.com/shots/14486513-Grand-Egyptian-Museum-Posters-Tickets-and-Stamp>](https://scholar.googleusercontent.com/scholar/q-cache:--Hammad,Haneen%20Grand%20Egyptian%20Museum%20Social%20Media%20Campaign,%20October%2029,%202020,%20https://dribbble.com/shots/14486513-Grand-Egyptian-Museum-Posters-Tickets-and-Stamp)
- Jain, Jyotindra “The Crafts Museum, New Delhi” Volume 40, Issue 1 (December 18th, 2018) 48-51, <https://www.tandfonline.com/doi.abs/10.1111/j.1468-0033.1989.tb00726.x?journalCode=rmi120>
- Juni Sher M, “Impacts of Global Media on the Culture of Pakistan: A Case Study of Youth of Layyah City,” Vol 8, No. 3 (September 2014): 1008-1014,
<https://www.proquest.com/openview/1bf20cdee3414c92413832c98c092b18/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2031961>
- Kaur Prabhjot, “Revival of Punjab’s Traditional Handicraft: Phulkari,” Last modified January 2011,
https://www.researchgate.net/publication/303844447_Revival_of_Punjab's_Traditional_Handicraft_Phulkari
- Kersten T.P., F. Tschirschwitz, S. Deggim, “Development of a Virtual Museum Including a 4D presentation of Building History in Virtual Reality”, Volume XLII-2/W3, 2017,
https://www.researchgate.net/publication/313963055_DEVELOPMENT_OF_A_VIRTUAL_MUSEUM_INCLUDING_A_4D_PRESENTATION_OF_BUILDING_HISTORY_IN_VIRTUAL_REALITY
- Mishra Kumar Satyendra, “A Story of Languishing Doll: Revival of Cloth Dolls of India,” *Research into Design for Communities*, Volume 2, (February 11th, 2017): 71-77,
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-10-3521-0_6
- Norma Thomas, “The Importance of Culture Throughout All of Life and Beyond,” *Holistic Nursing Practice*, Issue 2 (January 2001): 40-46,
https://journals.lww.com/hnpjjournal/Abstract/200/01000/The_Importance_of_Culture_th

roughout_All_of_Life7.aspx

Singh, Anil “Digital preservation of cultural heritage resources and manuscripts” Volume 38, no. 4 (2012): 289-296,

<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0340035212463139>

Sohal Singh Gurpreet “Digitisation preserves Punjab region’s Heritage and Culture,” Last modified August 2012,

https://www.researchgate.net/publication/230758213_Digitisation_preserves_Punjab_region's_Heritage_and_Culture

Syed, Anem “Preserving South Asian Cultural Heritage through Animated Storytelling,” (2017)

<https://www.proquest.com/openview/343b5093f84b0d6f22aa45d0b82d5852/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750>

Taneja, Aishwarya “Illustrated Map of Punjab,” Instagram Post

<https://www.indiefolio.com/project/5aa3d926b252a/illustrated-map-of-punjab>